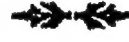
॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—४०७

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कृत्स्नेन साध्येन साधनस्य सम्बन्धो व्याप्तिः, विषमव्याप्ते तदसम्भवाच्च । न च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः कात्स्न्यार्थः, साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकवह्नेरभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं तदर्थः, यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणप्रतीतेः ।

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित्समं व्याप्तित्वात् । धूमादिव्याप्तिर्विशिष्यैव निर्वक्तव्येति तत्र लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावेऽस्यार्थान्तरत्वात् सम्बन्धमात्रज्ञानादनुमित्यनुत्पत्तेः ।

अथ केवलान्वयिनि केवलान्वयिसम्बन्धो व्यतिरेकिणि च साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः । न चाननुगमः, एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वात्, अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतायाः प्रयोजकत्वात् । न चातिप्रसङ्गः, विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् । मैवम् । साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽप्यसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतादन्यत्र धूमस्य वृत्तेः । न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वह्निमतां प्रत्येकमपि सकलसाध्यवदन्यत्वेन धूमस्याप्यतत्त्वात् । नापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भिचारि न वेति संशयेन संशयाधानमुक्तसंशयस्यैव विना सामान्यलक्षणमनुत्पत्तेः । प्रसिद्धवह्निव्यभिचारिवृत्तित्वे बाधनिश्चयादप्रसिद्धस्य तस्याज्ञानादिति दिक् ।

इदं च मूलदूषणमुभयासिद्धेन प्रकारेण सामान्यलक्षणासिद्धिरस्त्वित्यभिप्रायेण । अस्मन्मतरीत्या तु मूलमेव सम्यक् । तथा हि समानप्रकारत्वेन ज्ञानस्येच्छाकृतिजनकत्वे घटे पटत्वेनेच्छाकृत्यापत्तिः। न च जनकीभूतज्ञानप्रकाराश्रयविषयत्वमिच्छायाः कृतेश्च स्वभावोऽसिद्धाविषयत्ववदिति वाच्यम्, रजतज्ञानाच्छुक्ताविच्छाकृत्यनापत्तेः। न च तत्र रजतज्ञाने स हेतुरेवेति वाच्यम्, इष्टज्ञानस्य सामान्यत एव हेतुत्वावधारणादिति । एवं चानुमितेर्विशेषणज्ञानजन्यत्वेनापि सामान्यलक्षणासिद्धिः ।

अन्योन्यात्यन्ताभावभेदेन लक्षणद्वयमाशङ्कते—नापि साध्यासामाना-

पुनरनुपाधित्वं, अनैकान्तिके सोपाधित्वोद्भावनापत्तिः(१)।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः। टीकाकृदभिमतं व्याप्तिस्वरूपं निरस्यति—न पुनरिति। अनैकान्तिक

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिन्यव्याप्तेः। अन्ततो धूमेऽप्यसत्त्वात्। नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं द्रव्यत्वादेः संयोगाद्यव्याप्यवृत्त्यव्याप्यतापत्तेः। उच्यते—यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः। तथा हि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात्। वह्नेस्तु धूमसम्बन्धेन वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात्। किन्त्वार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं तादृशं च व्याप्यमेव। यद्वा यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि यद्भवति तेन समं सामानाधिकरण्यम्। वह्निमन्महानसस्य धूमवत्पर्वतान्योन्याभावप्रतियोगित्वेऽपि न व्यधिकरणवह्निधूमयोर्व्याप्तिः, किन्तु तत्तद्धूमसमानाधिकरणतत्तद्वह्निना। न चैवं धूममात्रस्य न वह्निव्याप्यत्वं, सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात्। धूमसम्बद्धश्च वह्निस्तद्व्याप्य एव। अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यन्येषां मतमास्कन्दति—न पुनरिति। अनैकान्तिक इति।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धिकरण्येति। यत्सम्बन्धितेति। अत्र सम्बन्धिता सामानाधिकरण्यम्, अवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः। तन्नियामकं च सामानाधिकरण्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वम्, न तु सामानाधिकरण्याभिन्नावृत्तित्वम्, द्रव्यत्वे गोत्वव्याप्यतापत्तेः। न चैवं वृक्षत्वे संयोगव्याप्यता न स्यादिति वाच्यम्, हेत्वधिकरणीभूतव्यक्त्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वस्य तत्त्वात्। न चायमभिधेयवान् प्रमेयादित्यत्राव्याप्तिः। तत्रापि वृत्तिमत्प्रमेयत्वस्य तादृशत्वात्। हेतुतावच्छेदकं तु तत्रापि प्रमेयत्वमेव, व्यभिचारवृत्तित्वे सति लघुशरीरत्वात्। एवं नीलधूमादावपि नीलधूमत्वादिकमपि व्याप्तिप्रविष्टमेवावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकं तु धूमत्वमेवेति दिक्।

यद्वेति। न चैवं पृथिवीत्वे गन्धव्याप्यत्वं न स्यादिति वाच्यम्,

(१) ०नापत्तेः।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति। अनैकान्तिकत्वं हि व्याप्तिविरहोन्नायकतया यदि दूषणं तदा तत्र सोपाधिकत्वं, यद्व्याप्तिविरहः प्रथमं स एवोद्भाव्यते तर्ह्यनुमेयमनुन्नाव्योन्नायकोद्भावनावसरः, अप्राप्तकालत्वापत्तेः। व्याप्तिविरहरूपतया चेद् दूषकत्वं यदा कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिरित्यायातं सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अयमर्थः—अनैकान्तिकस्य दूषकत्वं व्याप्तिविरहतया तदुन्नायकतया वा सत्प्रतिपक्षवत् व्याप्तिविघटनमकुर्वतः स्वातन्त्र्येण वा। नाद्यः, उपाधिविरहरूपव्याप्तेरभाव उपाधिरेवेत्यनैकान्तिके उपाध्युद्भावनापत्तेः। न द्वितीयः, व्याप्तिविरहस्योपाधिरूपत्वेनानैकान्तिकेन तदुन्नयने उपाध्युद्भावनापत्तेः। यदुन्नयनद्वारा हि यस्य दूषकत्वं तेन तदवश्यं दुष्टयर्थमुन्नयनीयम्। अन्यथा तदुन्नयनं विनैव तस्य दूषकत्वे तदुन्नायकत्वेन यद्दूषकत्वमुक्तं तद् भज्येत। न तृतीयः, एवं तस्याद्यदि व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञाने सत्यनैकान्तिकत्वाग्रहप्रयुक्तोऽनुमितिव्यतिरेकः स्यात्। न त्वेवमनैकान्तिकत्वे व्याप्तिविरहस्यैवानुभविकत्वात्। तस्मादनैकान्तिके आनुभविको व्याप्तिविरहस्तदेव परमुपपद्यते यदि तस्य व्याप्तिविरहरूपत्वं तदुन्नायकत्वं वा स्यात्तत्र च बाधकमुक्तमेवेति। वयं सम्प्रदायविदस्तु यथा बाधसत्प्रतिपक्षौ पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनासिद्धिवदनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन वा दोषौ तथाऽनैकान्तिकविरुद्धावप्यसिद्धयुन्नायकत्वेन दोषौ। तथा च व्याप्तेरनौपाधिकरूपत्वेऽप्यवश्यमनैकान्तिकत्वेनोपाधिरुन्नयनीयः, तर्हि कृत्स्नसम्बन्धत्वेऽपि व्याप्तेरनैकान्तिके तद्व्यतिरेकोद्भावनप्रसङ्ग इति तुल्यम्। मैवम्, अनैकान्ति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उक्तान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदवच्छिन्नत्वं न भवति तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थात्। न चैवं सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरस्त्विति वाच्यम्, द्रव्यत्वे पृथिवीत्वव्याप्यतापत्तेः। यथा बाधेति। व्याप्तिपक्षधर्मता चाविरुद्धता हेत्वाभासत्वायोगादितिमतमाश्रित्येदम्। अत एवानुशयादाह—असिद्धिवदनुमिति प्रतिबन्धकत्वेन वेति। एवञ्चादोषत्वमात्रे दृष्टान्तता। स्वमते सम्प्रदायमते च शङ्कते—तर्हीति। तद्व्यतिरेकेति। कृत्स्नसम्बन्धव्यतिरेकेत्यर्थः। मैवमिति। तथा च मत्पक्षेऽर्थादेव तद्व्यतिरेकलाभात्तदुन्ना-

नापि साध्याभावविरोधः । अन्वयिनि प्रतिबन्धासिद्धिप्राप्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ध्याभाववद्वृत्तित्वस्यानैकान्तिकत्वस्य कार्त्स्न्येन सम्बन्धाभावरूपत्वादित्यर्थः । साध्याभावविरोधित्वमपि न व्याप्तिरित्याह—नापीति । केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या य(त?)त्राव्याप्तेरित्यर्थः। प्राप्तेरिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कत्वेन सोपाधित्वं साधयितुं न शक्यते, साधनाभाववद्वृत्तित्वस्योपाधित्वात्। अतोऽत्रानैकान्तिकत्वेऽपि यद्यनौपाधिकत्वं स्यात्तदा को विरोध इति शङ्कावतरति। अनैकान्तिकत्वेऽपि कृत्स्नसम्बन्धः स्यादिति शङ्का नास्ति व्याघातात्। न हि साध्यकृत्स्नसहचरितं च साध्याभाववद्वृत्ति चेति सम्भवतीति। नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेनानैकान्तिकवद्धेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिः। मैवम्, तज्ज्ञानस्योपजीव्यत्वेऽपि सिद्धसाधनवत् स्वतो दूषकत्वाभावात्। न ह्यन्यस्य साध्यव्याप्यत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने स्वतः प्रतिबन्धकं व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुतया तज्ज्ञानस्य तथात्वात्। नापीति। साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वमपि न व्याप्तिः, केव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वनम्, त्वत्पक्षे चार्थान्न तल्लाभ इति सोपाधित्वोद्भावनप्रसङ्ग इति प्रघट्टकार्थः।'साधयितुं' मन्तुम्। वस्तुतः कारणविरहरूपत्वेनैव व्यभिचारज्ञानं दूषकमिति मतद्वयमप्ययुक्तम्। अत एवानौपाधिकत्वव्याप्तिपक्षे साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वमविरोधीति विरोधिसोपाधित्वोद्भावनापत्तिः। मत्पक्षे च तस्यैव निरुक्तव्याप्तिविरोधितया न तदापत्तिरिति मूलार्थ इति परास्तम्। विषयाविरोधेऽपि कारणाभावतयैव प्रतिबन्धकत्वात्। तस्मादयं मूलार्थः। स्फुटे व्यभिचारे सोपाधित्वं नोद्भाव्यत इति सम्प्रदायः। स चानौपाधिकत्वव्याप्तिपक्षे विरुध्येत। व्यभिचारज्ञानस्येव उपाधिज्ञानस्यापि परामर्शविषयाभावावगाहितया प्रतिबन्धकत्वात्। मत्पक्षे नोपाधिज्ञानं तथा, न वा तदभावः कारणमिति नोपाध्युद्भावनमिति न सम्प्रदायविरोध इति मूलार्थ इति प्रतिभाति। उपाधित्वेन सन्दिग्धत्वादित्यर्थः। अत एव तदाहितं व्यभिचारसंशयमाह—अतोऽत्रेति। अत एव नायमुपाधिः

किं पुन रस्या लक्षणम् । अनुपाधिकत्वम् । किं पुनरुपाधित्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रसक्तेरित्यर्थः। ननु कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः, कृत्स्ने प्रत्येकसाध्य-सम्बन्धाभावात् । नापि साध्यगतं कार्त्स्न्यं विवक्षितं विषमव्याप्तेरनुपपन्नग्रहात् । नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः स्वभावजन्यत्वस्वभावाश्रितत्वयोस्तद्धितार्थत्वेन समवायरूपव्याप्त्यव्याप्तेः । नाप्यनौपाधिकः सम्बन्धः, व्याप्तिनिरूपणमन्तरेण उपाध्यनिरूपणात् । नाप्यविनाभूतः सम्बन्धः, साध्यान्वये साधनान्वयस्य साध्यव्यतिरेके साधनव्यतिरेकस्य वा तदर्थत्वे व्यभिचारिसाधारण्यात् । नाप्यव्यभिचरितः सम्बन्धः, अव्यभिचारस्य साध्याभाववदवृत्तित्वरूपतया केवलान्वयिन्यव्याप्तेः । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्म्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । तद्धि साधनसमानाधिकरणसाध्यकत्वं, तत्र यावद्धर्म्माधिकरणाधिकरणस्य एकस्य प्रसिद्धिर्दुर्भिक्षम् । मैवम्, साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वस्य साधनसमानाधिकरणधर्म्मानिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यस्य वा व्याप्तिस्वरूपत्वात् । अत्यन्ताभावस्यान्योऽन्याभावस्य वा सामान्यावच्छिन्नस्य वा विवक्षितत्वेन यत्किञ्चित्साध्यपरिग्रहेणातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा । किं पुनरिति । किं लक्षणं किं ज्ञापकं लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । अनुपाधित्वमिति यावत् । अव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं यावत् साध्यव्यापकव्यापकत्वं वा यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं वेत्यर्थः । उपाधिज्ञानाधीनमनौपाधिकत्वज्ञानमित्युपाधिं पृच्छति—किं पुनरिति । साध्यकृत्स्नसह-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लान्वयिनि साध्यात्यन्ताभावाप्रसिद्धेरव्याप्तेरित्यर्थः। किं पुनरिति । अस्याः व्याप्तेः किं लक्षणं किं ज्ञापकं लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः। अनुपाधिकत्वमिति । साध्यसाधनयोरनौपाधिकः सम्बन्ध इत्यर्थः । ननु यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मशून्यत्वं धूमेऽपि नास्ति, प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्ध्यसिद्धिव्याघातेन न निषेद्धुं श-

साध्यकृत्स्नसहचारिणः साधनैकदेशवृत्तित्वम् । अत एव च न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्यः । मैवम्, यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य तदर्थत्वात् । न चैवमावश्यकत्वात्तदेव व्याप्तिः, उक्तदोषात् गौरवाच्च । यथाश्रुतमभिप्रेत्य पृच्छति—किं पुनरिति । उपाधेरज्ञाने तदभावाज्ञानादित्यर्थः । उत्तरम्-साध्येति । साध्यव्यापकतयाऽभिमतस्य यो व्यापकः स्यात्तस्य व्याप्यतयाऽभिमतस्याव्यापको यो धर्म इत्यर्थः । न चानौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानहेतुत्वाद्व्यापकत्वज्ञानेऽन्योन्याश्रयः, तद्‌निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य व्यापकत्वरूपत्वात् । प्रतियोगित्वं न सहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतिव्याप्तेः, अन्योन्याभावप्रतियोगिनि तदभावाच्च । किन्त्वभावविरहात्मत्वमिति भावः । ननु पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्योरेतद् व्यापकम् । न च तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्येन तत्र तयोरुपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तेश्च । यदि पक्षे साध्यं वर्त्तते तदा तस्य (१) पक्षावृत्तित्वेन साध्याव्यापकत्वम् । अथ तत्र तदभावस्तदोपाधित्वमेव तस्य बाधोन्नीतत्वादिति चेत्, न, पक्षभिन्ने साध्यव्यापकत्वग्रहेणैव त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सोपाधित्वेन निश्चेतुं शक्यते । अनैकान्तिके सोपाधित्वव्याप्योपाध्यसम्भवादिति परास्तम् । यावत्स्वव्यभिचारीति । स्वं व्यभिचारि येभ्यः ते स्वव्यभिचारिणः । न च भावत्वोपाधिके विनाशित्वसाध्यकजन्यत्वहेतावतिव्याप्तिः । तत्रापि भावप्रागभावाऽन्यतरत्वमादाय यावदर्थाभावात् । न च तन्मात्रोपाधिकत्वेन ज्ञाते अनौपाधिकत्वव्यवहारापत्तिः । व्यभिचारानुमितिदशायामिष्टत्वात्तदनुमितौ च साध्यमादायैव यावदर्थाज्ञानादिति दिक् । उक्तदोषादिति । अनैकान्तिके च स्वोपाधित्वोद्भावनापत्तेरिति मूलोक्तदोषादित्यर्थः । अनौपाधिकत्वज्ञानं यद्यपि न व्याप्तिधीमात्रे हेतुः किन्तु लिङ्गविधया क्वचिदेव तथाप्यभ्युपेत्य समाधत्ते । तद्‌निष्ठेति । पक्षभिन्न इति । तथा च दूषकताबीजस्यातिव्याप्तिरेवेति

(१) पक्षेतरत्वस्येत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य दूषकत्वात् । अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे तन्मात्रोच्छेद-प्रसङ्गात् । विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं तत्र विशेषणमतो न पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिर्न वा बाधोन्नीता व्याप्तिस्तत्र पक्षाभिमतस्यापि विपक्षत्वादिति चेन्न, पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकतया तद्व्यावृत्त्याऽवश्यं व्याप्येन व्यावर्त्तितव्यमिति हेतोर्व्यभिचारात् । तत्र चाऽवश्यमुपाधिरिति पक्षेतरत्वस्यैव तत्त्वात् । साध्याव्यापकत्वे च तत एव तस्यानुपाधित्वे तद्व्यावर्त्तकविशेषणस्याधिकत्वात् । अत एवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमित्यपास्तम्, उक्तरीत्या दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् ।

अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण साध्याभावं गमयन् सत्प्रतिपक्षतया दूषणं, न व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकतया वा । तथा हि—अयं धूमवान् अग्निमत्त्वादिति प्रयुक्ते आर्द्रेन्धनवत्त्वोपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वमित्थं वाच्यं, अग्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्यभिचारि तद्व्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् प्रमेयत्ववत् । अयं चासिद्धो हेतुः आर्द्रेन्धनवत्त्वस्य धूमवत्त्वव्यापकत्वासिद्धेः । आर्द्रेन्धनवत्त्वं धूमवत्त्वाव्यापकं, तद्व्याप्याग्निमत्त्वाव्यापकत्वात् पटत्ववत् । न च स्वरूपासिद्धो हेतुः, आर्द्रेन्धनवत्त्वस्य साधनव्यापकतयाऽनुपाधित्वापत्तेः । धूमवत्त्वव्याप्यत्वमग्निमत्त्वस्यासिद्धमिति चेत्, तत्किं व्यभिचारदर्शनादुपाधिदर्शनाद्वा । आद्ये उपाध्युपन्यासोऽनर्हः, व्यभिचारे तस्य व्यर्थत्वात् । अन्त्ये उपाधेरसिद्धेः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । विपक्षेति । निर्विशेषणगोत्वादिसङ्ग्रहाय नञ्द्वयगर्भता । एतद्विशेषणान्तर्भावेनापि ज्ञानं दूषणमित्याशयः । एतद्विशेषणान्तर्भावेन ज्ञानं न प्रतिबन्धकं व्यभिचारोन्नयनाद्यप्रयोजकत्वादित्यभिसन्धाय परिहरति—पक्षेतरत्वस्येति । तथा च भवन्मते पक्षेतरेणोपाधिरित्यतिव्याप्तिरुक्ता । मन्मते तु दूषकताबीजसत्त्वेन सोऽपि संग्राह्य एवेति तद्वारकविशेषणप्रक्षेपे अव्याप्तिरित्युभयतः पाशा रज्जुरित्यर्थः । दूषकताबीजाभावान्नाव्याप्तिर्विशेषणदानाच्च नातिव्याप्तिरनन्यगतिकतया च तावद्दूरज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते—अथेति । असिद्धत्वं विशेष्यासिद्ध्या विशेषणासिद्ध्या वा । आद्ये दूषणमाह—आर्द्रेन्धनवत्त्वस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अथ सहचारव्यभिचारदर्शनादर्शनाभ्यां यथाग्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्याप्यं तथा धूमवत्त्वमपि। तत एव आर्द्रेन्धनवत्त्वस्य व्याप्यं व्यापकं चार्द्रेन्धनवत्त्वं व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिवत् व्याप्यसद्भावे व्यापकसद्भावोऽपि स्यात्, विशेषाभावात् द्वयमप्यसाधकम्, सिद्धं तर्हि सत्प्रतिपक्षभावेनोपाधेर्दूषकत्वम्। नापि व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकतया तस्य दूषकत्वम्, सा हि व्याप्यत्वनिश्चयाद् व्याप्तिभङ्गनिर्णयाद्वा। नाद्यः, स हि पक्षे अग्निमत्त्वस्य आर्द्रेन्धनवत्त्वाभावस्य दर्शनात् धूमवत्त्वनिर्धूमत्वप्रसक्तौ वस्तुतो विरुद्धद्वैरूप्यापत्तेरेकत्रावश्यं व्याप्तिभङ्गो वाच्यः। स च विनिगमकाभावादेकत्र निर्धारयितुं न शक्यत इति सत्प्रतिपक्षत्व एव विश्रामः। नान्त्यः, उपाधेस्तन्निश्चायकस्यासिद्धेः। न च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यामेव तन्निश्चयः, तयोर्हेतावपि विद्यमानत्वात्। तत्रोत्पन्नमपि व्याप्तिज्ञानमुपाधिदर्शनाद्बाध्यत इति चेत्, तर्ह्युपाधेरेव किमिति तन्न बाध्यते, तत्राप्युपाधेः सद्भावात्। तथा हि आर्द्रेन्धनवत्त्वं धूमत्वे उपाधिः। तदभावश्चावश्यं धूमवत्त्वाभावव्याप्तो वाच्यः। अन्यथा तदपि न धूमव्यापकं स्यात्। यदभावो हि यदभावं व्यभिचरति न तत्तस्य व्यापकम्। यथा गोत्वं पशुत्वाभावव्यभिचार्यभावप्रतियोगि न तद्व्यापकम्। एवञ्च व्यतिरेके निर्वह्नित्वमुपाधिः। इदं हि निर्धूमत्वस्य व्यापकतयाभिमतस्य व्यापकं निर्धूमस्य वह्निमतोऽदर्शनात्, दर्शने चाऽव्यभिचारस्य स्फुटत्वेनोपाध्युपन्यासानर्हत्वादित्युक्तम्, आर्द्रेन्धनविरहस्याऽव्यापकम् आर्द्रेन्धनाभाववति पक्षे तदसत्त्वात्। पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वादिति। मैवम्, प्रतिपक्षानुमाने तथा सति उपाध्युद्भावनानुपपत्तेः सत्प्रतिपक्षोद्भावनवत् बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्यापि व्यतिरेकासाधारण्यावनु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्वितीयं शङ्कते—धूमवत्त्वव्याप्यमिति। तयोर्हेतावपीति। तथा च ग्राहकतौल्येनैकत्र व्याप्तिभङ्गानिर्णय इति भावः। एवञ्च व्यतिरेक इति। आर्द्रेन्धनविरहस्य निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन निर्वह्नित्वोपाधिनाऽनिश्चितधूमत्वव्यापकत्वमपि नार्द्रेन्धनत्वस्य निश्चीयत इति भावः। व्यापकं व्यापकतया निश्चितम्। एतावता यत्सिद्धं तदाह—पक्षेतरत्वेति।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चारिणः साध्यव्यापकस्य साधनैकदेशवृत्तित्वं साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः। अत एवेति। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र साधनवत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पाधित्वापत्तेः पर्वतेतरद्रव्यत्वादेरुपाधित्वापत्तेश्च व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात्। दूषकताबीजं तूपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वमेव। यदि ह्युपाधौ तुल्ययोगक्षेमतया साध्यव्यापकत्वनिश्चय एव नास्ति तदोपाधित्वनिश्चयाभावाद्दूषकतैव नास्तीति तर्कादिना व्यापकतानिश्चयः। अथ पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र व्यतिरेके इतरान्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतो विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः। मैवम्, बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्याप्यनुपाधित्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, इतरत्वस्य केवलान्वयितया तदन्यत्वस्याप्रसिद्ध्या व्याप्त्यग्रहे तस्य सार्थकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

अथ साध्यसमव्याप्तस्यैव उपाधित्वान्न पक्षेतरत्वमुपाधिः। न च तदसिद्धं व्यभिचारविरोध्यभावप्रतियोगिन एव उपाधित्वात्। विषमव्यतिरेकोपाध्यभावश्च न व्यभिचारविरोधी, किन्तु समव्याप्तस्यैवाभावः। न हि साध्यव्यापकव्याप्यभूतस्य यद्व्याप्यं तत्साध्यं व्यभिचरति, तद्व्यापकव्याप्येन व्याप्यं व्यभिचारि चेति व्याघातात्।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेति। एवञ्च पक्षेतरत्वोपाधेर्व्यतिरेकासाधारण्येऽपि व्यभिचारोन्नायकत्वेनैव दोषता स्यादिति भावः। न तु सर्वत्र तथा नियमोऽभिमत इति ध्येयम्। अथ पर्वतेतरेति। यद्यपि व्यभिचारोन्नायकत्वेनैवोपाधेर्दूषकत्वमित्यनुपदमेवोक्तमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वं न दोषावहं तथापि व्यभिचारोन्नयनेऽपि पर्वतेतरत्वव्यभिचारित्वमेव लिङ्गं तत्रापि च पर्वतपदमसिद्धिवाचकमेवेति भावः। तदन्यत्वस्येति। तत्सामानाधिकरण्ये लक्षणव्यभिचारित्वस्याप्यसिद्धेरिति शेषः। 'उपाधित्वा'दुपाधित्वेन सङ्ग्राह्यत्वात्। एवं सिद्धान्तेऽपि बोध्यम्। उपाधिरिति। उपाधित्वेन सङ्ग्राह्य इति भावः। तथा च तद्वारकविशेषणप्रक्षेपे नाव्याप्तिदोष इति भावः। यदभावे सत्यनुमितिस्तदेव दूषणमिति सामान्यनियमादुपाधिरपि तादृश एव दूषणमित्याभिप्रायवानाह—व्यभिचारविरोधीति। व्यभिचाराभावापादनप्रस-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यत्र व्यभिचारस्तत्र साध्यसमव्याप्तमन्ततः साध्यमप्युपाधिः सम्भवत्येव, स्वं प्रति स्वस्य व्यापकत्वे सति व्याप्यत्वात् साधनाव्यापकत्वाच्च। विषमव्याप्तिकस्याभावश्च न तथा दृष्टमनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यश्च गुणत्वम्। न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिः। मैवम्, दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य समतया विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात्। अव्यभिचारे च साध्यव्यापकव्याप्यत्वस्याऽतन्त्रत्वात् गौरवात् भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वाच्च। किन्तु साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेव तन्त्रं लाघवादावश्यकत्वाच्च। यदि च यद्व्यतिरेकेऽनुमितिर्भवत्येव तद्दूषण तदा विरुद्धत्वादेरतत्त्वापत्तिः। किन्तु यत्सत्वेऽनुमित्यभावः तदेव तत्र दूषणम्।

अथ साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः। तेन पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽप्युपाधिर्भवति। मैवम्, शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेः शब्दधर्मगुणत्वाऽभिधेयत्वसम्बन्धव्यापकत्वात् प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकत्वाच्च। जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वप्रमेयत्वसम्बन्धव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च। अपि च साध्यसाधनसम्बन्धव्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ङ्कीभूताभावप्रतियोगिसाधनाव्यापकत्वस्येत्यर्थः। अव्यभिचारे चेति। तथा च निरुक्तस्योपाधिताप्रयोजकत्वे साध्याऽव्याप्य उपाधिः स्यादिति भावः। यदपि दूषणसामान्यरूपानुरोधेनोपाधिरपि तथैव दूषणमित्युक्तं तदपि दूषयति—यदि चेति। तथा च नेदं दूषणसामान्यस्वरूपं यदनुरोधादुपाधिस्वरूपमपि तथा स्यादित्यर्थः। विशेषणाप्रवेशे पक्षेतरत्वे त्वन्मतेऽतिव्याप्तिस्तत्प्रवेशे चास्मन्मतेऽव्याप्तिरिति दोषे सत्येवावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तिनिरासमात्राभिप्रायेण लक्षणान्तरमाशङ्कते—अथेति। शब्दोऽभिधेय इति। यद्यपि अभिधेयत्वप्रमेयत्वसम्बन्धाधिकरणे गुणत्वादौ नाश्रवणत्वमिति नोक्तातिव्याप्तिस्तथापि प्रमेयत्वादित्यनेन प्रमेयधर्मतया गुणत्वमेव प्रकृतमित्याभिप्रायेणेदम्। एवञ्च सति शब्दधर्मोत्कीर्त्तनं प्रमेयधर्मत्वलाभाय। अग्रे च गुणत्वाभिधेयत्वसम्बन्धव्यापकत्वादित्येव पाठः। अग्रे च प्रमेयत्वस्येत्यस्य गुणत्वस्येत्यर्थः। यद्वा लक्षणे साक्षात्पदं धर्मपरम्। अत-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भिचारं साधयित्वा पश्चात्केवलसाध्यव्यभिचारः साध्य इत्यर्थान्तरं केवलसाध्ये विवादात्।

अथ साध्यस्य सार्वत्रिकत्वापत्त्या तत्र काचित्कत्वप्रयोजकं किञ्चिदास्थेयं तत्त्वं च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः। तेन विना भवतस्तस्मिन्नसत्यभवतश्च तदप्रयोज्यत्वादिति समनियतस्यैव तथात्वं स एवोपाधिः। मैवम्, दूषणतौपयिकं हि रूपं प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वमात्रं न त्वधिकं काचित्कत्वञ्च साध्यस्य जातेरिव स्वाभाविकमेव। कथं तर्हि तद्धर्मभूना हीत्यादिग्रन्थः। इत्थं यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरण्यं स उपाधिरित्युपाधिस्वरूपम्। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं लक्षणम्। यथा पृथिव्याः पृथिवीत्वं स्वरूपं, लक्षणञ्च विशेषणम्। क्वचिद्व्याप्तम्। यथा जलं पृथिवी रसवत्त्वादित्यत्र गन्धवत्त्वं क्वचिद्व्यापकमात्रम्। आर्द्रेन्धनवत्त्वमुभयत्रापि विशिष्टं व्याप्यं विशिष्टगतां व्याप्तिं विशेष्ये समारोपयतीत्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपरः। विषमव्याप्तेरुपाधिपदं गौणं प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्। दूषकतारूपसम्पत्त्या दूषकत्वं च तस्यास्त्येव। यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वं पक्षेतरत्वस्यापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एव पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यादिग्रन्थसङ्गतिरपि। एवञ्च शब्दधर्मेत्यादिप्रमेयत्वस्येति च यथाश्रुतमेव। यदि तु गुणत्वावाच्छिन्नाभिधेयत्वप्रमेयत्वसम्बन्धेतिपाठस्तदा यथाश्रुतलक्षणम्। वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्र रूपवत्त्वोपाधावव्याप्तमिति पक्षधर्मावच्छिन्नतादृशसम्बन्धव्यापकत्वं तदर्थं इति यथाश्रुतेव दूषणफक्किकेत्यवधेयम्। विशेषणदाने पक्षेतरत्वेऽव्याप्तिरिति यदुक्तं तदुद्धाराय तत्रोपाधित्वाभावं सिंहावलोकितन्यायेन शङ्कते—अथेति।

उपाधिस्वरूपमिति। उपाधेरसाधारणं रूपं लक्ष्यतावच्छेदकमिति यावदित्यर्थः। लक्षणमितरभेदानुमापकम्। विशेषणमुपाधिरूपम्। विशिष्टं व्याप्यमिति। न च यत्रोपाधेः साध्यव्याप्यस्तत्र न विशिष्टं व्याप्यं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम्, व्यर्थविशेषणेऽपि व्याप्तिरस्त्येवावच्छेदकता परं नीलधूमादौ नास्तीतिभावात्। प्रवृत्तिनिमित्तेति। अन्यत्र धर्मसङ्क्रामकत्वरूपेत्यर्थः। साधनविशेषे साध्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

क्वचिदुपाधित्वादिति, तन्न, अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकं ह्युपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकिधर्मत्वमतिप्रसङ्गात्। तत्रास्मत्पितृचरणाः–यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः। लक्षणन्तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्, यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तत्पर्यवसितम्, स च धर्मः क्वचित्साधनं क्वचिद्द्रव्यत्वादि क्वचिन्महानसत्वादि साध्यव्यापकव्यभिचारिणः साधनस्य साध्यव्यभिचारावश्यकत्वात्। पक्षेतरत्वस्य च न साध्यव्यापकत्वम्। न हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विशेषप्रतियोगिकोपाधेः स्वरूपं दर्शयति—यद्व्यभिचारित्वेनेति। विशेषणत्वातिरिक्तविशेषणाविशेषितेन सन्दिग्धभूतेन यस्य यद्व्यभिचारित्वमनुमातुं शक्यते स तत्र साधने तत्साध्यप्रतियोगिक उपाधिरित्यर्थः। विशेषणपदार्थः यदवच्छिन्नसाध्यव्यापक उपाधिः सः। आद्यविशेषणेन लिङ्गे विशेषणान्तराप्रवेशातत्प्रवेशाविवक्षयोरिति प्रसङ्गाव्याप्तीति दूषणमपास्तम्। द्वितीयविशेषणेन चाकाशे साध्ये घटादेरुपाधित्वप्रसङ्गः। साध्यव्यापकादावपि साध्यव्यापकत्वादिभ्रमविषयेऽतिप्रसङ्गश्चेति दूषणद्वयमपास्तम्, व्यर्थविशेषणतया व्याप्त्यादिराहित्येन च तत्र सलिलङ्गत्वाभावात्। शक्यत इत्यनेन योग्यतोक्ता। तेन दैवाद्व्यभिचारानुमापके नाव्याप्तिः। योग्यतावच्छेदकं च शुद्धसाध्यव्यापकप्रतियोगित्वम्। विशेषणसामानाधिकरण्यावच्छेदेन विशिष्टसाध्यव्यापकप्रतियोगित्वं चेति दिक्। सङ्ग्राह्यस्योपाधेः स्वरूपं दर्शयित्वा दूषणताप्रयोजकरूपं दर्शयन्नेव लक्षणमाह—लक्षणमिति। अत्र पर्यवसितपदमुभयान्वयि। पर्यवसितत्वञ्च धर्मविशेषणावच्छिन्नत्वम्। तेन यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः। अवच्छिन्नत्वञ्च सामानाधिकरण्यमात्रम्। एवञ्च तद्धर्माधिकरणयावत्साध्याधिकरणवृत्तित्वे सति तद्धर्माधिकरणसमानाधिकरणाकिञ्चिद्वृत्तित्वमिति पर्यवस्यति। इयत् पुनरत्रावधेयम्। लक्षणं समस्तमेव। दूषकताबीजं तु क्वचित्साध्याव्यापकत्वादिमात्रं क्वचिन्निरुक्तमिति संक्षेपः। क्वचिन्महानसत्वादीत्यादिपदमनास्थायां यः कश्चिदेव धर्मस्तादृशो विवक्षित

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भ्यामेव व्यापकत्वग्रहोऽतिप्रसङ्गात् किन्त्वनुकूलतर्कात्, स च नास्त्येव। अत एव पर्वतेतरद्रव्यत्वादिकमपि नोपाधिः पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्योरपि साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं विशेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वानियमात्। अत एव नार्थान्तरं विशेषणावच्छिन्नव्यभिचारित्वेन हि ज्ञाने साधने विशिष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यव्यभिचारमादाय सिध्यति पक्षधर्मताबलात्। अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात्। सम्प्रदायविदस्तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं व्यावर्त्तते स धर्मस्तत्र साधने उपाधिः। यथाऽग्निमत्त्व आर्द्रेन्धनप्रभवत्वम्। एवं भावत्वव्यावृत्त्या प्रध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः सम्बन्धो व्यावर्त्तमानः पक्षधर्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति। यथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं व्यावर्त्तमानं द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति। अत एव बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति संक्षेपः। अत एवेति। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति। एतेन घटरूपं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यत्रापि बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिरविकल इति विभावनीयम्। स च नास्त्येवेति। इदमुपलक्षणम्। अनुमानमात्रोच्छेदकत्वलक्षणतर्कपराघातोऽपि द्रष्टव्यः। अन्यथा सन्दिग्धोपाधेरपरिहारात्। विशेषणाव्यभिचारिणीति। विशेषणवतीत्यर्थः। पक्षधर्मताबलादिति। यद्यपि साध्यस्य पक्षसम्बन्धमात्रं तद्बलात् सिध्यति न तु व्यापकतावच्छेदकानाश्रयोऽपि प्रकृते च विशेष्यव्यभिचारविशिष्टव्यभिचारयोर्भेदात्तदनाश्रयत्वमेव विशेषव्यभिचारस्य तथापि विशेषणवति विशिष्टव्यापकव्यभिचारित्वादित्येवं विशेष्यव्यभिचारानुमितौ तात्पर्यम्। अत एव विशेषणवत्त्वेत्यादिविशेषणं पूर्वं दत्तमस्माभिरन्यथा यथाश्रुत एव सामञ्जस्यादिति सत्प्रतिपक्षोत्थापकतापक्षमालम्ब्य लक्षणमाह—यद्व्यावृत्त्येति। क्वचिदपि साधनवतीति भावः। तेन पक्षवृत्तिरप्युपाधिः। यदि च करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यत्र साधनव्यापकमनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमुपाधिस्तदा पक्षसाधनवदन्यतर-

कृतकत्वे साधने सावयवत्वम् । वैपरीत्ये वा नोपाधिः । स

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नोपाधिः, कर्म्मादौ साध्याव्यापकत्वात्। वैपरीत्य इति। पटो ऽनित्यः सावयवत्वादित्यत्र कृतकत्वं नोपाधिः साधनव्यापकत्वादित्यर्थः। नन्वेतावता साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वमित्युपाधिलक्षणमुक्तं स्यात्, तच्च पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनधर्म्मावच्छिन्नोपाध्यव्यापकम्। न च तयोरनुपाधित्वमेव दूषकतावीजसत्त्वात् तदुक्तं वायुकसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः। पर्य्यवसितं नियमयनदूषकतावीजसाम्यादिति। किं च पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिरत्र, किं च सकलपरमाणुनोच्छेदकतया स्वव्याघातकत्वेन व्यर्थविशेषणतया च सत्प्रतिपक्षतया च दूषकत्वे पक्षे साध्यसदसत्त्वसन्देहेन साध्यव्यापकतासन्देहा * * * पोपाधित्वमुचितं तथापि प्रकृतलक्षणं तत्रातिव्यापकमेव। किं च साध्यत्वं सिद्धिकर्म्मत्वं साधनत्वञ्च सिद्धिकरणत्वमुभयमपि सोपाधौ न सम्भवतीत्यसम्भवो लक्षणदोषः। न च साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्योपाधितापत्तेः पक्षधर्म्मागुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वसम्बन्धव्यापकत्वात्। जलं प्रमेयं रसत्वादित्यत्र रससम्बन्धप्रमेयसम्बन्धव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधितापत्तेः। प्रथमं साध्यसाधनसम्बन्धव्यभिचारं साधयित्वा साधनस्य साध्यव्यभिचारसाधनेऽर्थान्तरत्वाच्च। केवलसाध्ये हि विवादो न विशिष्टे। न च साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वं तत्, विषमव्याप्तस्यापि दूषकतावीजसाम्येनोपाधित्वात्। ननु नायमुपाधिपदवाच्यः, यद्धर्म्मोऽन्यत्र भासते स उपाधिः। जवाकुसुमस्फटिकारुणिमा न च विषमव्याप्ते साध्यव्याप्यत्वं तेन तद्धर्म्मो हेतावारोप्यत इति चेत् सत्यम्, समव्याप्ते मुख्यमुपाधिपदमिह तु व्यभिचारोन्नायकत्वगुणयोगाद् गौणमिति विशेषाद् यदभावो व्यभिचाराविरोधी स उपाधिः सम-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वयवत्वं नोपाधिः साध्याव्यापकत्वात्। वैपरीत्य इति। पटोऽनित्यः सावयवादित्यत्र न कृतकत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वादित्यर्थः।

चायं क्वचिन्निश्चितोभयरूपः । [यथा प्रमेयत्वे कृतकत्वम् । क्वचिन्निश्चितान्यतररूपः । यथा मैत्रतनयत्वे(१) शाकाद्याहारप-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्याप्त एव विषमव्याप्तस्याभावश्च न व्यभिचारविरोधी । शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र मेयत्वादेः साधनव्यापकतया अनुपाधित्वेन विषमव्याप्तोपाध्यभावेऽपि जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारसत्त्वात्, किन्तु समव्याप्तं कृतकत्वमत्रोपाधिरिति न, तदभावो व्यभिचारसमानाधिकरणः, किन्तु विरोधीति समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत्, न, यत्सत्त्वेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तस्यैव दोषत्वात् । स च समव्याप्तोपाधिसत्त्व इव विषमव्याप्तोपाधिसत्त्वेऽपि अविशिष्ट इति सोऽप्युपाधिरिति चेत्, अत्राहुः पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम् । यस्य प्रयोजकस्य धर्म्मस्यावच्छेदेन साध्यप्रसिद्धिः, तदवच्छिन्नं पर्य्यवसितम्, यद्व्यभिचारित्वज्ञानाधीनं साधनस्य साध्य व्यभिचारित्वज्ञानं तदुपाधिस्वरूपमिति मयूखे विस्तरः । क्वचिदिति । उभयरूपं साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकत्वम् । यथेति । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्योपाधेरुभयरूपनिश्चयात् अन्यतररूपं साध्यव्यापकत्वं वैद्यकात् शाकाद्याहारपरिणामस्यौत्पत्तिकनरश्यामत्वरूपपर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वनिश्चयात् चरमं रूपं साधनाव्यापकत्वम् । इदं लौहलेख्यं पार्थिवत्वादित्यत्र हीरके हेतौ सत्यपि प्रशिथिलसंयोगाभावात् साधनाव्यापकत्वनिश्चयः, व्यभिचारशङ्काधायकत्वे सन्दिग्धोपाधेरपि दूषकत्वात् सन्दिग्धानैकान्तिकवत् । तद्भावनानर्हत्वेऽपि स्वार्थानुमाने दोषत्वध्रौव्यात् सन्दिग्धोपाध्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

निश्चितेति । साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकत्वं चेत्युभयम् । यथेति । यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वादित्यत्र कृतकत्वमुपाधिः । निश्चितोभयरूप इत्यर्थः । निश्चितान्यतरेति । निश्चितसाध्यव्यापकत्वरूप इत्यर्थः । यथेति । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं वैद्यकान्मनुष्यश्यामत्वेन तस्य कारणत्वावगमेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् साधनाव्या-

(१) नये शा० ।

रिणतिः। क्वचिन्निश्चितचरमरूपः।] (१)यथा पार्थिवत्वे प्रशिथिलसंयोगित्वम्। अनिश्चितोभयरूपोऽनिरूपितरूपश्च देशकालसाध्येतरवृत्तित्वमनुमानमात्रव्यवहारविच्छेदकत्वान्नोपाधिः। उ-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पाधिरेव। अनिश्चितेति। यस्य साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकत्वञ्च सन्दिग्धं तस्यातिप्रसञ्जकत्वात् नोपाधित्वमित्यर्थः। अनिरूपितरूपो भविष्यति कश्चिदत्र उपाधिरित्येवंरूपः। देशकालेति। एतद्देशीयान्यसाधनत्वमेतत्कालीनान्यसाधनत्वं च स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिरित्यर्थः। अत्र यथासंख्यमुदाहरति वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्र वह्नीतरत्वं बाधोन्नेयमुपाधिः। अयञ्च हेतुमत्येव पक्षे द्रष्टव्यः। प्रमेयत्वादित्यत्र नित्य* *पि प्रमेयत्वस्य सत्त्वाद्व्यभिचारेण कृतकत्वमुपाधिः, स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्रानुकूलतर्काभावोन्नेयः शाकपाकजत्वमुपाधिः। वायू रूपवान् उपलभ्यमानस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र चाक्षुषत्वं प्रतिकूलतर्कोन्नेय उपाधिः। प्रतिकूलतर्को यद्ययं रूपवान् स्यात् द्रव्यत्वव्याप्यचाक्षुषजातिमान् स्यादित्येवंरूपः।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पकत्वं तु तस्य सन्दिग्धमित्यर्थः। चरमेति। चरमं रूपं साधनाव्यापकमित्यर्थः। यथेति। इदं लोहलेख्यं पार्थिवत्वादित्यत्र साधनाव्यापकत्वं पक्ष एव निश्चितं साध्यव्यापकत्वे तु सन्देह इत्यर्थः। ननूपाधिसन्देहो नोपाधिः सन्दिग्धत्वात् न वा हेत्वाभासान्तरमपि तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगः। मैवम्, व्यभिचारशङ्काधायकत्वेन दूषणत्वात् सन्दिग्धाऽनैकान्तिकवत्। यन्निश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तत्संशयस्यापि तथात्वात्। अनिरूपितेति। भविष्यति कश्चिदत्रोपाधिरित्येवं रूप इत्यर्थः। देशेति। एतद्देशीयान्यसाधनत्वमेतत्कालीनान्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्मिन्निति शेषो बोद्धव्यः। सन्दिग्धानैकान्तिकवदिति। दूषणत्वमात्रे दृष्टान्तः। यन्निश्चय इति। साक्षादविरोधी यन्निश्चय इत्यर्थस्तेन बाधसंशय-

---

(१) [ ] एतन्मध्यस्थः पाठस्ताडपत्रपुस्तके त्रुटितः।

न्नीयते च बाधव्यभिचारानुकूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कैः, यथा दहनेतरत्वं कृतकत्वे, प्रमेयत्वे कृतकत्वम्। मैत्रतनयत्वे शाकाद्याहारपरिणतिः। उपलभ्यमानस्पर्शत्वे चाक्षुषत्वमिति ॥ [इति] व्याप्तिः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशः

साधनत्वञ्च स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिरित्यर्थः। बाधेति। बाधो हि पक्षाभिमत एव व्यभिचारः। तत्र चोपाधिरावश्यक इत्यर्थः। एतच्च हेतुमति पक्षाभिमते द्रष्टव्यम्, धूमेन ह्रदेऽग्निसाधने तदभावात्। व्यभिचारेति। यद्यपि व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेनोपाध्युन्नयनं निष्फलत्वात् तथापि व्यभिचारिण्येकत्र साधने साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपमुपेयम्, तदेव तत्रोपाधिः। अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरित्याचार्याः। अनुकूलेति। 'तदसत्त्वे' व्याप्त्यसत्त्वे व्यभिचारात्तत्र चोपाधेरावश्यकत्वादित्यर्थः। अत्र क्रमेणोदाहरणान्याह—यथेति। तेजोऽनुष्णं कृतकत्वादित्यत्राऽतेजस्त्वं बाधोन्नीत उपाधिः। शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यत्र व्यभिचारदर्शनात् कृतकत्वमुपाधिः। स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः। शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यत्र व्यभिचारदर्शनात् कृतकत्वमुपाधिः। वायूरूपवानुपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वादित्यत्र प्रतिकूलतर्कोन्नेयश्चाक्षुषत्वमुपाधिः। प्रतिकूलतर्कश्च यद्ययं रूपवान् स्यात् द्रव्यत्वव्याप्यचाक्षुषजातिमान् स्याऽदित्येवंरूपः।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्याप्रतिबन्धकत्वेऽप्यदोषः। तदेव तत्रोपाधिरिति। तथा चोद्भावितव्यभिचार एव उपाधिं विना दुरुपपाद इति तत्र व्यभिचारोन्नयनमिति भावः। अत्रैव वृद्धसम्मतिमाह—अत एवेति। तत्फक्किकया हि व्यभिचारव्याप्यत्वमुपाधेर्दर्शितं तत्प्रदर्शनं च तदैव सफलं यदि व्यभिचारेणोपाध्युन्नयनमिति भावः। अनुकूलतर्कस्य पूर्वप्रक्रान्तत्वात् प्रसक्त्या मूले तर्कविचारः। ननु व्याप्यस्येत्यादि मूले नास्ती-

अथ कस्तर्कः । एकधर्माभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्ति-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अनुमानं निरूप्य तदितिकर्त्तव्यताभूतं तर्कं निरूपयति—अथेति। एक-स्य धर्म्मस्य व्याप्यस्याभ्युपगमे द्वितीयस्य व्यापकस्य प्रसङ्गरूप इत्य-र्थः। व्याप्यारोपाधीनो व्यापकारोप इति भावः। आरोपश्चायमाहार्य्यो-परि रक्षितः। तेनासदर्थानुमितौ नातिव्याप्तिः । तर्कयमीतिप्रतीति-साक्षिको जातिविशेष एव वा तर्कत्वम्। स च सर्वत्र मानस एव । यद्वा अव्यवस्थिताभ्युपगम्यमानकोट्युपाधिकानिष्टसत्त्वप्रतिसन्धानं तर्कः। व्याप्यारोपत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्यापकतारोपो वा असदर्था-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एकधर्मेति। एकस्य धर्मस्य व्याप्यस्याभ्युपगमे द्वितीयस्य व्यापकस्या-रोप इत्यर्थः। नियतेत्यनेन धर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावः सूचितः। नन्वेत-दसदर्थानुमितावतिव्याप्तम् । न च व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्या-रोपात् व्यापकारोपः सः। या हि द्रव्यं शङ्खतयाऽवगम्य पीतः शङ्खो-ऽयं न तु शुक्ल इति प्रत्यक्षतोऽवगच्छतः शङ्खत्वाच्छुक्ल इत्यनु-मितिः, तत्राऽतिव्याप्तिः । नापि तर्कयामीति प्रतीतिसाक्षिको जातिभेदस्तल्लक्षणं इन्द्रियादिनिरपेक्षमनोजन्यत्वाच्च । न चाक्षुषत्वा-दिना जातिसङ्करः । तर्कविषयवैलक्षण्यानुभवात् । तत एव व्यव-हाराद्युपपत्तौ तत्र मानाभावात् । अन्यथा घटज्ञानत्वादेरपि जाति-त्वापत्तेः । अत्राहुः, अव्यवस्थिताभ्युपगम्यमानकोट्युपाधिकानिष्ट-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्यत आह—नियतेत्यनेनेति । द्रव्यं शङ्खभिन्नमशुक्लमिति यावत् । तेन शुक्लत्वानुमितेरारोपरूपतयाऽतिव्याप्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियादीति । मा-नसत्वव्याप्यैवेयं जातिरिति भावः । अव्यवस्थितेति । अत्राऽनिष्टत्वं बा-धितत्वम्, अभ्युपगम्यमानत्वं च प्रतीतिविषयत्वम् । तथा च या हि द्रव्यमित्यादिपूर्वोक्तानुमितावतिव्याप्तिवारणाय अव्यवस्थितेति तत्प-देन चाहार्यत्वलाभः । इष्टापादनेऽतिव्याप्तेराह—अनिष्टेति । केचित्तु स्वानभ्युपेतपराभ्युपगतकोट्युपाधिकानिष्टप्रतिसन्धानं तर्क इति उक्तवाक्यार्थ इति वदन्ति, तन्न । स्वार्थानुमित्यनुकूलतर्काव्याप्तेः । इदं च विपर्ययपर्यवसायितर्कसामान्यलक्षणमतोऽव्याप्येनाव्यापका-

रूपः । ननु किमेतस्य फलम् । विपक्षजिज्ञासानिवृत्तिः शङ्कानिवृ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुमाने च न तादूप्येण कारणतेत्यन्ये । विपक्षेति । पक्षे साध्याभावकोटि-कजिज्ञासानिवृत्तिरित्यर्थः । शङ्केति । जिज्ञासाजनकसाध्याभावकोटिक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सत्त्वप्रतिसन्धानं तर्कः । तदुपाधिकत्वञ्च तस्मिन् सत्यावश्यकत्वम्, अव्यवस्थितत्वञ्च तस्य हीनबलत्वार्थम् । अन्यथापादकस्य व्यवस्थितौ तस्यापाद्यविरहेण तुल्यत्वे मिथः प्रतिबन्ध एव स्यान्नत्वापादकस्य भङ्गः । व्याप्यारोपत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताधिकरणव्यापकारोपस्तर्कः । शाब्दे च तथाविधे ज्ञाने तेन रूपेण कारणताभावान्नातिव्याप्तिरित्यन्ये । विपक्षेति । संशयात्स्वातन्त्र्योपस्थितो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सञ्ज्ञनेनातिव्याप्तिः । न च जलं यदि सहकारिसम्पन्नं स्यात्तदा मे तृषं शमयिष्यतीत्यादौ सम्भावनात्मकतर्केऽव्याप्तिः । तस्याऽत्रालक्ष्यत्वादिति भावः । तस्मिन्सतीति । तथा च यदि घटवान् स्याद्वह्निर्धूमश्च स्यादित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु ज्ञानानुत्पत्त्या प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गप्रतीतिजातशुक्लत्वानुमितिकालीनशुक्लत्वाभावज्ञानेनातिव्याप्तिस्तत्र व्याप्त्यपुरस्कारादिति भावः । व्याप्येति । प्रत्यक्षव्यापकारोपेऽतिव्याप्तेराह प्रतियोगिकेऽत्यन्तम । तत्र लिङ्गभ्रमजन्यभ्रमानुमितावतिव्याप्तेरवच्छिन्नत्वपर्यन्तग्रहणम् । तत्र च व्याप्यज्ञानत्वमवच्छेदकं नारोपत्वमित्यदोषः । न च यत्सामान्ययोरिति न्यायेन भ्रमानुत्पत्तिं प्रत्यारोपत्वेनैव जनकतेति वाच्यम्, गन्धप्रागभावावच्छिन्नपक्षकगन्धानुमितौ व्यभिचारेण तथा जनकत्वाभावात् । वयन्तु, आरोपत्वमत्र पक्षधर्मतांशे विवक्षितं तच्च न प्रमानुमिति जनकतावच्छेदकम्, व्याप्तिभ्रमजन्यानुमितावव्याप्तेः । यदि चारोपत्वं बाधितं तदा प्रसङ्ग एव नेति ब्रूमः । अत्रारोपत्वं बाधितविषयत्वमात्रमन्यथा सत्तर्काव्याप्तेः । सत्तर्कस्यैव चात्र लक्ष्यत्वम् । न च यत्र धूमवह्निविरहवति वह्निवह्निव्याप्यधूमवानयं वह्निमानित्यादिना शब्देन योग्यताभ्रमे सति वा शाब्दबोधस्तत्रावान्तरवाक्यार्थज्ञानत्वेन व्याप्यारोपस्य जनकत्वमित्यत आह—शाब्दे चेति । यद्यप्येतन्मते शब्दो न

त्तिर्वा तन्न्यूनता वा । नाद्यः । अनुमानादेव तत्सिद्धेः । न द्विती-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शङ्कानिवृत्तिरित्यर्थः । तन्न्यूनतेति । साध्याभावकोटिकशङ्कोत्कटकोटि-कत्वनिवर्त्तनं वा तर्कफलमित्यर्थः । अनुमितिकथने तवैतत् सर्वमिति तर्को निष्फल एवेति विकल्पत्रयनिरास इत्याह नाद्य इत्यादिना अनु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भयकोटौ साध्याभावकोटिगोचरजिज्ञासानिवृत्तिरित्यर्थः । ननु साध्याभावनिश्चयोऽनुमितिं प्रतिबध्नाति । ननु तज्जिज्ञासापि, तत्किं तद्विच्छेदेन, मैवम् । साध्याभावविषयत्वस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतयाधिकस्य व्यर्थत्वात् । तथा च साध्याभावजिज्ञासासत्त्वेऽपि नानुमितिः स्यादतस्तन्निवर्त्तनमेव तर्कफलमिति भावः । शङ्केति । साध्यसाध्याभावयोस्तुल्यवत्संशयेनैकत्र प्रमाणप्रवृत्तिः सम्भवतीति तन्निवर्त्तनामित्यर्थः । तन्न्यूनतेति । साध्याभावकोटावनिष्टप्रसञ्जनेन तत्कोटेर्हीनत्वमित्यर्थः । अनुमानादेवेति । वस्तुतो विरोधिजिज्ञासा न ज्ञानमात्रप्रतिबन्धिका, घटजिज्ञासुना चक्षुरुन्मीलनानन्तरं पटस्यापि ज्ञानात् । नाप्यनुमितेः । तृतीयलिङ्गपरामर्षानन्तरं विरोधिजिज्ञासयाऽनुमितौ विलम्बाभावात् ।

अथ साध्यैककोटिका जिज्ञासाऽनुमितिहेतुः । सा तर्केण कोट्यन्तरेऽनिष्टमुपदर्शयताऽनिष्टजिज्ञासाप्रतिबन्धाज्जन्यते । तन्न । सति तृतीयलिङ्गपरामर्षे तादृशजिज्ञासाया अन्वयव्यतिरेकाभावा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रमाणं तथापि न्यायमतानुसारेणेदम् । वस्तुतोऽनुमित्यात्मकेऽपि तस्मिन् परोक्षज्ञानाद्यात्मकतादृशारोपजन्यत्वमस्त्येवेत्युभयसाधारणमेवेदं कार्यतावच्छेदकप्रतीत्यप्रतीतिविकल्पदोषादन्य इत्युक्तम् । साध्याभावविषयत्वस्येति । यद्यपीदं संशये अतिप्रसक्तं तथापि संशयभिन्नोक्तविषयत्वमेव विरोधितावच्छेदकं लाघवात्, कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबन्धकत्वानुरोधाच्चेति भावः । नन्वेवमन्योन्याश्रयः विरोधिजिज्ञासानिवृत्तावनुमानप्रवृत्तिरनुमानेन च जिज्ञासानिवृत्तिरित्यत आह— वस्तुत इति । कामिनीजिज्ञासादेस्त्वनन्यगत्या तत्त्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । अनुमाने फलीभूतनिश्चयपरत्वे उक्तान्योन्याश्रयभया-

यः । अनुमानवैयर्थ्यात् । निश्चयार्थं (१) तदिति चेत् । न । तत एव शङ्कानिवृत्तेरपि सिद्धेः । न तृतीयः । न्यूनाया अन्यूनाया वा अनुमानानिवर्तनीयत्वेन तन्न्यूनत्वापायन(२)वैयर्थ्यात् । ननु अनुमानं(३) करणत्वेन व्यापारतया तर्कमपेक्षत इति चेत् । न । दात्रादौ दृढमुष्टिनिष्पीडनादिव्यापारव्यतिरेके छिदानुपपत्तिवत्तर्कज्ञानं विना लिङ्गादनुमितिव्यतिरेकादर्शनात् । स्वज्ञानं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मानवैयर्थ्यादिति वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । निश्चयार्थमिति । शङ्कानिवृत्तेर्निश्चयार्थत्वादित्यर्थः । अनुमितौ लिङ्गपरामर्षे सति विलम्बाभावान्न तस्य व्यापारतेत्याह—दात्रादाविति । अन्यथासिद्धिमप्याह–स्वज्ञानमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिति भावः । 'तत एव' अनुमानादेवेत्यर्थः । न्यूनाया इति । न्यूनकोटिकशङ्कानिवर्त्तनार्थमप्यनुमानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । अनुमानमिति । तृतीयलिङ्गपरामर्ष इत्यर्थः । दात्रादाविति । वस्तुतो व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तर्कस्य परामर्षाजन्यत्वान्नेदं युक्तमिति भावः । स्वज्ञानं वेति । परामृष्यमाणं लिङ्गमनुमितौ करणं तेन लिङ्गस्य सविषयः परामर्षो व्यापार इत्यर्थः । यद्यप्यनुमितौ लिङ्गस्याऽतीताऽनागतसाधारण्येन कारणत्वमेव नास्ति तथाप्यनुमितौ व्याप्यज्ञानमात्रं प्रयोजकं न तु व्याप्यविशेषज्ञानम् । तथा चाऽतीतादिलिङ्गस्थले धूमादिप्रागभावध्वंसयोर्लिङ्गत्वं तयोश्च विद्यमानत्वमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दाह—अनुमानादेवेति । लिङ्गपरामर्षादेवेत्यर्थः । अनुमानस्येति । लिङ्गपरामर्षस्येत्यर्थः । विषयपरिशोधकस्य वेति । यद्यपि तत्र तर्के ग्राह्याभावज्ञानतया परामर्षस्य जनकत्वादिदमयुक्तं तथापि स्वारसिकजिज्ञासादिविरहस्थले तर्कं विनैवानुमितिरिति व्यभिचारादेव न तर्कस्य व्यापारत्वमिति मूलोन्नीतमेव रमणीयम् । तयोश्च विद्यमानत्वमिति । यद्यपि धूमध्वंसादेर्विद्यमानत्वेऽपि धूमज्ञानादेव यत्रानुमितिस्तत्र न तद्व्यापारता तथापि व्याप्यमात्रस्यैव व्याप्यज्ञानमात्रं व्यापार इति कारण-

(१) ० निर्णयत्वं ० । (२) ० पादन ० । (३) ० मानकरण ० ।

वा लिङ्गस्यावान्तरव्यापारः स्यात्तदनुपकारकं नेदमनुमानाङ्गम्। अत्रोच्यते। अनुमानानुकूलप्रतिबन्धानिश्चयोत्पत्तौ व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारेणास्योपयोगात्। स चायमाहार्यारोपरूपः। आ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लिङ्गमेव कारणं तज्ज्ञानं व्यापार इत्यर्थः। अनुमानेति। व्यभिचारशङ्काविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं सा च तर्केणापनीयत इत्यर्थः। व्याप्तिग्रहे तर्कापेक्षया तर्कमूलव्याप्तिग्रहेऽपि तदपेक्षा स्यादित्यनास्था। क्वचित्तदनपेक्षायां व्यभिचारात्तर्कस्य कारणतैव न स्यादित्यदेश्यं शङ्कानिवृत्तावेव तदुपयोगात्। क्वचिद् व्याघातात् शङ्कैव नावतरति। न हि धूमार्थं वह्निमुपाददानो वह्निं विनापि धूमः स्यादिति शङ्कते। यद्यप्यनौपाधिकत्वग्रहो व्याप्तिग्राहक इत्युक्तं तथापि तत्रापि तर्क एव उपाय इति भावः। तर्कस्याविद्यात्वं व्युत्पादयन्नेव पूर्वोक्तधर्मलक्षणेऽसदर्थानुमितावतिव्याप्तिं परिहरति—स चायमिति। व्याप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अनुमानानुकूलेति। व्यभिचारशङ्काविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम्, सा च तर्केणानिष्टमुपदर्शयता निवर्त्यत इति व्याप्तिग्रहे तर्कस्योपयोग इत्यर्थः। ननु तर्कमूलभूतव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैव तर्कान्तराद्वा। आद्ये व्यभिचारान्न तर्कस्तत्र हेतुः, अन्त्येऽनवस्था। मैवम्। न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वानुपपत्त्यैव कल्पनीयमिति भावः। वस्तुतो व्याप्तिस्मृतिरेव परामर्शव्यापारिकाकरणमिति व्यापारानुरोधेन तर्ककारणतेतिभावः। व्यभिचारशङ्काविरहेति। यद्यप्यव्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहे सा शङ्काग्राह्यसंशयपर्यवसन्नत्वेनाप्रतिबन्धिका, अन्यथा विषयपरिशोधकस्यापि शङ्कानिवृत्तिफलमिति किन्नोक्तम्। किञ्च तथा सति शाब्देऽपि योग्यतासंशयः प्रतिबन्धकः स्यात् तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारशङ्काग्राह्यसंशयपर्यवसन्ना तदपर्यवसन्ना चान्योन्याभावगर्भव्याप्तिगहेऽत्यन्ताभावादिगर्भाप्रतिबन्धिकैवेति सा तर्कापनेया शाब्दे तु न संशयः कथमपि प्रतिबन्धक इत्यपि फलबलादेवावसीयते। प्रत्यक्षे तु संशये सति विना विशेषदर्शनं न ज्ञानमिति तत्र विशेषदर्शनापेक्षेति फलानुरोधादेव निश्चीयते। वस्तुतो विषयपरिशो-

रोपितहेतुसमुत्थत्वात् बाधितविषयत्वाच्च। कोटिद्वयोपनिपाते

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कारोपभाग इत्यर्थः। आरोपितेति। आहार्य्यारोपाविषयो व्याप्यधीसत्वादित्यर्थः। ननु यद्ययं निर्वह्निः तन्तुना निर्ज्जलः स्यान्नह्युपहितोऽर्थः सत्य एव तथा च कथमवयविनेत्यत आह—कोटिद्वयेति। एकको-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हि तर्के व्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं ब्रूमः किन्तु व्यभिचारशङ्कानिरासे स च क्वचित् तर्कात् क्वचिद् व्याघातात् शङ्कैव नावतरति। तथाहि—यदि वह्नितराजन्यो धूमो वह्न्यजन्यः स्यादजन्यः स्यादित्यत्र तर्के कारणं विनैव कार्यं स्यादवह्नेरेव भविष्यतीति शङ्कया भवितव्यम्। उभयथापि स्वक्रियाघातः। यदि हि कारणं विना कार्य्योत्पत्तिं शङ्केत कथं परप्रतिपत्त्यर्थं वचने प्रवर्त्तेत? यदि चाऽवह्नेरेव धूमोत्पत्तिं शङ्केत कथं नियमेन धूमार्थं वह्निमुपादत्त इति भावः। यद्यप्यनौपाधिकत्वग्रहो व्याप्तिग्राहक इत्युक्तं प्राक् तथाप्ययोग्योपाध्यभावग्रहो न योग्यानुपलम्भादिति तद्ग्रहार्थमपि तर्कोपक्षणीय इत्यविरोधः, तस्या

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धकस्यापि जिज्ञासानिवृत्तिद्वारा उपयोगः। कामिनीजिज्ञासास्थले-विरोधिविषयकजिज्ञासात्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। साध्याभावजिज्ञासाया अपि प्रतिबन्धकत्वात्। न च परामर्शादेव शङ्कानिवृत्तिरिति मूलनिवृत्तौ जिज्ञासाया अपि निवृत्तेः किं तर्केणेति वाच्यम्। स्वारसिकशङ्कानिवृत्तावपि विरोधिप्रमाणसद्भावनिबन्धनशङ्कायाः सुलभतया जिज्ञासाया अपि सुलभत्वात्। अतएवोक्तमाचार्येण—

विरोधिप्रमाणसदसद्भावावधारणव्यग्रतया मुहूर्त्तमनुमितौ विलम्बत इति गुणकिरणावल्यां कुसुमाञ्जलावप्युक्तम्। तेन हि प्रवर्त्तमानेन जिज्ञासा विच्छिद्यते विच्छिन्नप्रतिपक्षे छन्न निरालम्बं लिङ्गमधितिष्ठतीत्यादि तस्मात्प्रयोजकत्वं तर्कस्येति। कारणं विनेति। इयमेव शङ्का मूलीभूतव्याप्तिग्रहपरिपन्थिनी। अपरा तु पराभिमतविपर्ययपर्यवसानौपयिकपक्षविशेषपरिपन्थित्वेनाशङ्किता वह्निमुपाददते। उपादानकारणीभूताऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं तत्रेत्यर्थः। यद्यपीति। यद्यप्यनौपाधिकत्वं लिङ्गतया ग्राहकं प्रागुक्तं प्रत्यक्षे तु व्यभिचारज्ञानविरहादेव जनकस्तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनेदमुक्तम्। नियत-

चैककोटिपरिग्रहस्य यद्यर्थत्वात्। तथापि किं भूयोदर्शनापेक्षया, व्यभिचारसन्देहस्य तत्रापि सत्त्वात्। विपक्षे(१) बाधकस्यैतदभावेऽपि तुल्यत्वात्। उपाध्यभावस्य चानुकूलतर्कवेद्यत्वादिति चेत्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वभ्युपगममात्रं "यदि" शब्दो दर्शयतीत्यर्थः। तथापीति। तर्कश्च व्याप्तिग्राहकः, स सकृद्दर्शनविशिष्ट एवेति किं भूयोदर्शनेनेत्यर्थः। यथा सकृद्दर्शनं व्यभिचारिसाधारण्यं तथा पार्थिवत्वलौहलेख्यत्वादौ भूयोदर्शनमपि। किं च भूयांसि दर्शनानि भूयः स्वस्थानेषु दर्शनं वा भूयसां दर्शनं वा तत्सर्वं त्रिचतुरादिसाधारण्येन दर्शनानां सहानवस्थानदर्शनेन चानुपपन्नमिति भावः। एतदभाव इति। भूयोदर्शनाभाव इत्यर्थः।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विद्यायामन्तर्भावमाह—सचायमिति। कोटिद्वयेति। अनियते कोट्युपनिपाते नियतकोटिपरिग्रहो यदि स्यादित्यत्र यदिशब्दार्थ इत्यर्थः। सकृद्दर्शनग्राह्या व्याप्तिरित्याह—तथापीति। ननु तथापि सकृत्सहचारदर्शनस्य व्यभिचारिसाधारणतया व्यभिचारशङ्काधायकत्वात्तन्निरासार्थं भूयोदर्शनापेक्षेत्यत आह—व्यभिचारेति। भूयोदर्शनेऽपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्यभिचारात्तच्छङ्काधायकत्वादित्यर्थः। ननु विपक्षबाधकाद्भूयोदर्शनाविशेषेऽपि शङ्कानिवृत्तिः स्यादित्यत आह—विपक्षबाधकस्येति। आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च तदेव व्याप्तिग्राहकमस्तु किं भूयोदर्शनेनेत्यर्थः। न च भूयोदर्शनं विना विपक्षबाधकस्तर्क एव नावतरति, व्युत्पन्नस्य प्रथमदर्शने तदवतारात्। ननु चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिग्राहकं तद्देशकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिरासे स्यात्। तच्छङ्कानिरासश्च कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानात्, कस्यचित् साधनव्यापकत्वज्ञानाच्च स्यात्। तच्च न भूयोदर्शनं विनेत्यत आह—उपाध्यभावस्य चेति। अयोग्योपाध्यभावस्य योग्यानुपलब्ध्यग्राह्यत्वेनानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापत्तेरनुकूलतर्कस्यावश्यकतया तत एवानौपाधिकत्वनिश्चय इत्यर्थः। किञ्च भूयोदर्शनानां प्रत्येकं व्याप्तिग्रहाहेतुत्वान्मिलितानां तद्वाच्यम्। न चाशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकं भवति

---

(१) विपक्षबा०।

मैवम् । प्रथमतो नियतसंवेदनाभावात् । अन्यथोत्तरत्र सन्देहा(१)-नुपपत्तेः । ब्राह्मणत्वरत्नत्वसा(२)दृश्यानां तथा सत्यवभासे उत्तरकालं प्रचुर(३)दर्शनस्य विपरीतशङ्कामात्रविच्छेदफलतापत्तेः । भूयः साहित्ये तु नियतसंवेदनव्यवस्थितौ तत्प्रामाण्य एव

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उपाध्यभावग्रहार्थमपि न तदपेक्षेत्याह—उपाधीति । प्रथमत इति । यद्यपि प्रथमदर्शनमात्रेणापि व्याप्तिग्रहोऽनुपलम्भबाधित एव, तथापि तत्कल्पने तदुत्तरं व्याप्तिसंशयो न स्यादेवेत्यर्थः । ननु व्याप्तिग्रहः प्रथमदर्शनत एव, व्यभिचारशङ्का तु भूयोदर्शनापनेयेत्यत आह—ब्राह्मणत्वेति । तर्हि ब्राह्मणत्वादीनामपि प्रथमदर्शनवेद्यत्वमेव स्यान्न च तथाभ्युपगमो वस्तुस्थितिर्वेत्यर्थः । ननु भूयोदर्शनानन्तरमपि संशयतादवस्थ्यमित्युक्तमत आह—भूय इति । भूयस्त्वं त्रिचतुरादिसाधारण्येनाऽननुगतमपि तर्कावतारक्षमदर्शनत्वेनानुगतं सद् व्याप्तिग्रहहेतुरिति, तदनन्तरमपि व्याप्तिसंशयश्चेत् तदा नूनं तज्ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीन एवेत्यर्थः । सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं तु शंकाकदर्थितमेवेति भावः । ननु स्वभावोऽधिकरणस्वरूपम्, अधिकरणं च धूमादिस्तथा च सकृ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादिभावेनाऽननुगमः । न च व्याप्तेः सकृद्दर्शनग्राह्यत्वे सहचारादर्शनात्तत्र संशयो न स्यादिति वाच्यम्, ज्ञानप्रामाण्यसंशयात्तत्र संशयस्योपपत्तेरिति भावः । कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह—प्रथमत इति । सामग्रीवैकल्यादित्यर्थः । बाधकमाह—अन्यथेति । विशेषादर्शने सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशये प्रथमदर्शनान्न व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः । ननु भूयोदर्शनमपि संशायकमित्युक्तमित्यत आह—भूय इति । न चैतद्व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यत्वेऽपि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कोट्युपग्रहो निर्वह्नित्वादिकोट्यभ्युपगमः । न चैतद्व्याप्तेरिति । सकृद्दर्शनेनापि व्याप्तिर्गृहीतैवोत्तरकालन्तु ज्ञानप्रामाण्यसन्देहादेव सन्देह

---

(१) ० नियतसन्देहानु ० । (२) ० णत्वकठत्वादिसा० (३) ० प्रचुरतरद० ।

सन्देहात्। तर्कस्य तदपनोदकत्वात्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दर्शनेन धूमो परिच्छिद्यमानोपाध्यभावः परिच्छिन्न एव, स एव च व्याप्तिरिति चेन्न। धूमादावुपाध्यभावः सिद्धासिद्धिपराहत एव। अनौपाधिकत्वं च यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं, तच्च न सकृद्दर्शनगम्यमित्युक्तत्वात्। तर्हि तत्प्रामाण्यशङ्का तत्तर्कानन्तरं न तु भवत्येवाह—तर्कस्येति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तुल्यमिति वाच्यम्, विपक्षे बाधकाच्छङ्कानिवृत्तिरित्युक्तत्वात्। अत एव न भूयस्त्वेऽननुगमः। यावता दर्शनेन यस्य तर्कावतारस्तावतस्तस्य विवक्षितत्वात्। ननूपाध्यभावो व्याप्तिरभावश्च केवलाधिकरणज्ञानं तच्च स्वप्रकाशत्वात् प्रथमदर्शने ज्ञातमेव। एवं चोपाध्यभावे न किञ्चित् ज्ञातुमवशिष्यते। उपाध्यभावव्यवहारश्चोपाधिज्ञानमपेक्षते दीर्घत्वव्यवहार इवावधिज्ञानम्। मैवम्। प्रकृतसाध्यव्यापकः साधनाव्यापको यो धर्मस्तदभावो न व्याप्तिः। सिद्धासिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः। किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तच्च प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेव। किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानमनुमितिहेतुः किन्तु व्याप्तित्वेन तच्चोपाध्यभावत्वम्। नचोपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति तुल्यमित्यर्थः। विपक्षे बाधकादीति। तथा च न भूयोदर्शनत्वेन कारणता, किन्तु सहचारदर्शनत्वेनैव। सकृद्दर्शनग्राह्यत्वनियमनिराकरणपरश्च भूयोदर्शनग्राहकत्वप्रवादः। व्यभिचारज्ञानविरहः सहकारी, स च क्वचित्स्वतःसिद्धः, क्वचित्सहचारदर्शनसाध्यः, क्वचित्तर्कसाध्य इति भावः। अत एवाह—अत एवेति। इदं पुनरत्रावधेयम्। यदि धूमान्तरं वह्निं व्यभिचरिष्यतीति शङ्का तदा तद्धूमसहचारग्रहनिवर्त्तनीया। एवं तृतीयचतुर्थधूमादावपि। यदि तु सामान्यत एव क्वचिद् धूमो वह्निं व्यभिचरिष्यतीति शङ्का तदा तर्कापनेया। यदि तु सामग्रीविरहादेव शङ्काविरहस्तदा न भूयोदर्शनस्य न वा तर्कस्योपयोग इति तर्कावतारणमित्युपलक्षणम् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिरपि द्रष्टव्या।

तदेतद्व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मतासंवेदनात्मकमन्यथाननुभवात् कार्यस्यास्मादेवोपपत्तेः। न च लिङ्गसंवेदनं वस्तुतस्तद्विषयं विदूरात्तद्विशेषानवभासेऽजनकम्, लिङ्गत्वोल्लेखितया तु जनकमेकवेदनमेव पर्यवस्यतीति वाच्यम्। नियमसंवेदनपुरस्कृतजात्युल्ले-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अत्र तृतीयलिङ्गपरामर्षमसहमानो मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते—तदेतदिति। अनुमानमित्यनुषज्यते। अन्येति। अन्यस्य तृतीयपरामर्षस्याऽननुभवादित्यर्थः। कार्य्यस्यानुमितेः, अस्मादेव व्याप्तिस्मृत्यनन्तरभाविपक्षधर्म्मताज्ञानादेवेत्यर्थः। तथापि विशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानमनुमानमिति न प्रमाणमित्यर्थः। ननु यत्र धूमो वस्तुत्वादिना स्फुरति दैवाच्च व्याप्तिस्मृतिस्तत्राप्यनुमितिः स्यादित्याह—न चेति। लिङ्गत्वोल्लेखितया एकवेदनं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतावेदनमित्यर्थः। नियमेति। यद्धर्म्मोपग्रहेण व्याप्तिर्गृहीता तद्धर्म्मावच्छेदेन लिङ्गग्रहणं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नस्य भूयोदर्शनानां मिथोऽसहभावेऽपि तज्जनितः संस्कार एवेन्द्रियसहकृतो व्याप्तिग्राहकः। इयञ्च प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सामग्री, नतु सर्वत्र आप्तवचनादपि तद्ग्रहादिति संक्षेपः।

पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टत्वेन ज्ञानमनुमितिहेतुरिति मतमाक्षिपति—तदेतदिति। अनुमानमित्यनुषज्यते। व्याप्तिस्मृतिः पक्षधर्मतया लिङ्गस्य ग्रह इत्येवानुमितिहेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्च, तृतीयलिङ्गपरामर्षेऽपि तयोर्हेतुत्वादित्यर्थः। न च प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वमित्यत आह—अन्येति। अन्यस्य तृतीयलिङ्गपरामर्षस्याननुभवादित्यर्थः। ननु यत्र दूरात्किंचित्त्वेन धूमो ज्ञायते दैवाच्च वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरति तत्रापि व्याप्तिस्मृतिसहकृतपक्षधर्मताज्ञानमस्तीत्यनुमितिः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति। नियमेति। व्याप्यताव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

उत्क्रमेण कदाचित् भूयोदर्शनहेतुतामालम्ब्याह—भूयोदर्शनानां चेति। आप्तवचनादपीति। धूमाधिकरणे धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्न्यधिकरणत्वमित्येवंरूपादित्यर्थः। धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं-

स्त्वादेवोपपत्तेः। अन्यथा परामर्शेऽप्युपप्लवात्। न च पक्षधर्मतासंवेदनं हेतोरेव जातमित्युपनयस्य पिण्डित(१)विषयतेति वाच्यम्। तस्य पराङ्गता(२)लिङ्गमात्रविषयत्वादिति केचित्। तन्न।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्याप्तिस्मृतिश्चेति द्वयमेवानुमितिहेतुरित्यर्थः। अन्यथेति। किञ्चित्त्वेन यत्र धूमग्रहस्तत्र परामर्ष एव किं न स्यादित्यर्थः। तथा च या तव परामर्षसामग्री सैव ममानुमितिसामग्रीति भावः। हेतोरेवेति। हेत्ववयवादेवेत्यर्थः। पिण्डितविषयत्वं विशिष्टविषयत्वम्। तस्येति। हेत्ववयवस्य पराङ्गतापन्नत्वं साधनत्वमात्रविषयत्वमित्यर्थः। यद्वा हेत्ववयवत्वेन साधनत्वेन लिङ्गमुपस्थितं लिङ्गतापन्नत्वं पक्षधर्मत्वमात्रं बोध्यते तथा च तस्येत्युपनयस्येत्यर्थः। व्यभिचारशङ्काया एव पक्षीयधूमे व्याप्यशङ्काया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् वह्निव्याप्योऽय-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च्छेदकप्रकारेण धूमत्वादिना पक्षधर्मस्य ज्ञानं व्याप्तिस्मृतिसहकृतमनुमितिहेतुः। न च किञ्चित्त्वं तथा। अन्यथा तवाऽपि तत्र तृतीयलिङ्गपरामर्षः किं न स्यात् सामग्रीसत्त्वादित्यर्थः। ननूपनयं न्यायावयवमिच्छता तत्प्रयोजनं तृतीयलिङ्गपरामर्षोऽनुमन्तव्यः। न च पक्षधर्मताप्रतिपादनमेव तदर्थः, तस्य हेतुवचनादेव जातत्वादित्यत आह—नचेति। पिण्डितविषयता—व्याप्तस्य पक्षधर्मताविषयतेत्यर्थः। तस्येति। पराङ्गतापन्नं साधनत्वमात्रतात्पर्यकम्। तथा च लिङ्गवचनेन हेतुस्वरूपमात्रं प्रदर्श्यते नतु तस्य पक्षवृत्तित्वमपीति तस्य पक्षधर्म-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रूपशब्दजन्ये तु पदार्थज्ञानत्वेन सहचारज्ञानस्यापेक्षणीयत्वादिति। तस्य हेतुवचनादेवेति। हेत्ववयवे सम्बन्धवाचकमतुबादिप्रयोगादिति भावः। पराङ्गतापन्नत्वं यदि पक्षे विशेषणत्वं तदा पक्षधर्मताप्रतिपादकमेवोक्तमिति विरोधः स्यादित्यत आह—साधनत्वमात्रेति। लिङ्गवचनेन हेतुस्वरूपमात्रमिति। हेतुविशिष्टमात्रं न तु पक्षधर्मताऽपि तदानीमनाकांक्षितत्वादित्यर्थः। अत एव हेत्ववयवेऽपि न हेतुसम्बन्धवाचकपदप्र-

(१) ० स्य विशिष्टविष०। (२) ० तापन्नलि०।

यथा व्यभिचाराग्रहेऽपि व्यभिचारशङ्कायां नानुमानम्, तथा व्याप्यपक्षधर्मयो(१)र्वैजात्याग्रहेऽपि वैजात्यशङ्कायां नानुमानम्, हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वात्। तस्माद् व्याप्यपक्षधर्मयोरेकजातीय (२)वेदनमनुमितिकारणं वाच्यम्। स एव परामर्श इति।

अनुमानम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मिति ज्ञानं विना तदनिवृत्तेस्तज्ज्ञानमेव द्रष्टव्यमित्याह—व्यभिचारेति। वैजात्यशङ्का वह्निव्याप्यो न वेति सन्देहः। स एवेति। व्याप्यत्वेन पक्षधर्म्मताग्रह एवेत्यर्थः। असन्निकृष्टस्तु न व्याप्तिस्मृतिसहकृतेन मनसैव परामर्षो जन्यते व्यापाराभावाच्च स्मृतिर्न प्रमाणान्तरम्। यद्यपि धूमे धूमत्वेन गृहीतव्याप्तिस्मरणानन्तरं वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशयो न स्यादेव विशेषदर्शनात, सामान्यनिश्चयेऽपि पक्षीयधूमे संशयः स्यादिति चेन्न। धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानानन्तरमयं धूमो वह्निव्याप्यो न वेति विशेषसंशयस्यानुदयात्। तथापि वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञानादनुमितिदर्शनादन्यत्रापि तथा कल्पनात्। किंच व्याप्तेर्विशेषणस्य स्मरणे विशेष्यण लिङ्गेन सहेन्द्रियसन्निकर्षे विशिष्टज्ञानस्यैव सम्भवात। न चानुमितिसामग्र्या बलवत्वात् सैव स्यादिति वाच्यम्। तावन्मात्रस्यानुमितिसामग्रीत्वाभावस्योक्तत्वात्।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तोपनय एव उपनयस्य फलमित्यर्थः। यथेति। यन्निश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तत्संशयस्यापि तत्त्वादित्यर्थः। वैजात्येति। अत्र वैजात्यमव्याप्यत्वम्। तथा च यज्जातिपुरस्कारेण व्याप्तिर्गृहीता पक्षधर्मस्य तदन्यजातीयत्वशङ्कायां वह्निव्याप्योऽयं धूमो न वेति संशयात्पक्षवृत्तिधूमे धूमत्वेन ज्ञातेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति पक्षधर्मस्य व्याप्यत्वज्ञानमावश्यकमित्यर्थः। तद्दृष्टान्तेनाऽन्यत्रापि तत्साध्यमित्यभिप्रेत्याह—स एवेति।

ननु धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरतो धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वात्संशयो न युक्तः। अन्यथा तत्र परामर्षोऽपि न स्यात्।

(१) ०था व्याप्तिपक्षधर्म्मतयोर्वै०। (२) ०तीयत्वे०।

शब्दस्तु न मानान्तरम् । पदानि स्मारितार्थसंसर्गविज्ञप्ति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शब्दस्त्विति । तत्साध्यस्य पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेरि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अथ सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकत्वाद् धूमसामान्ये संशयो मा भूद्विशेषसंशयश्च विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे व्याप्यत्वसंशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति चेन्न । यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः, तच्च सामान्ये विशेषे वेति न विशेषः । अथ व्याप्तेर्विशेषणस्य स्मरणं पक्षधर्मस्य विशेष्यस्येन्द्रियसन्निकर्षात्तयोरसंसर्गाग्रहाच्च विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वाद्व्याप्यत्वपरामर्ष आवश्यक इति चेत् । न । प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वमित्यनुमितेरेव तत्रोत्पत्तेः । अन्यथा तृतीयलिङ्गपरामर्षानन्तरं पुनः परामर्षान्तरोत्पत्त्यापत्तेः । किञ्च इन्द्रियासन्निकृष्टे धूमे स्मृते प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहादनुमितिर्न स्यात् ।

अत्राहुः । वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वावच्छेदकधूमत्वादेरग्रहादनुमितिर्न स्यादिति व्याप्यत्वज्ञानस्य तत्र कारणत्वं क्लृप्तमित्यन्यत्राऽपि तथा ।

अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्निव्याप्यत्वावच्छेदकम् । तथाहि–वह्निनिरूपितधूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधूमादिव्याप्त्यवच्छेदिका, आश्रयभेदेन व्याप्तिभेदात् । मैवम्, धूमादिसकलवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् । यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तज्ज्ञानाभावात् । किञ्च अनुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानं कारणं लाघवादुपजीव्यत्वात् । न चानुमितेः पूर्वं तस्यासिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावान्न लाघवावतार इति वाच्यम् । यत्र व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव युगपत्प्रत्यक्षेण पक्षधर्मे भासते शब्दस्य दूषणत्वाच्च असन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च परामर्षो व्याप्तिज्ञानसहकृतेन मनसा जन्यते । न चैवं व्याप्तिस्मृतेरिन्द्रियादिवन्मानान्तरत्वापत्तिः, व्यापाराभावेनाकारणत्वादिति संक्षेपः ।

पूर्वकाणि, योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात् , गामभ्या-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः । तदेवानुमानमाह—पदानीति । वेदपदानि पक्षयित्वैवानुमानं तथा च न वेदोऽपि स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति भावः । तात्पर्य्यविषयेति—साध्यविशेष्यमतो नाऽनभिमतसंसर्गसिद्धिः । योग्यतेति । आकांक्षायोग्यतासत्तिमत्त्वादित्यर्थः । अन्यथा संसृष्टार्थपरत्वं संसृष्टत्वप्रकारक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शब्द इति । पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेरित्यर्थः । तदेवानुमानमाह—पदानीति । वैदिकानि लौकिकानि पदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः । तेन संसर्गस्य बहुप्रकारकत्वेऽपि नाऽनभिमतसंसर्गसिद्ध्याऽर्थान्तरम् ,तस्य तात्पर्याऽविषयत्वात् । अन्यथा शब्दस्य मानान्तरत्वेऽपि अभिमतान्वयबोधो न स्यात् ।यत्तु संसर्गान्तरज्ञानापूर्वकाणीति पक्षविशेषणमिति । तन्न । तस्य पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वात् । संसृष्टार्थेति । ननु संसृष्टो योऽर्थस्तत्परत्वं तत्परसन्नि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योग इतिभावः । तदन्यजातीयत्वशङ्कायामव्याप्यत्वशङ्कायामित्यर्थः ।

अनुमानम् ।

पदार्थसंसर्गस्येति । तथा च विद्याद्वैविध्यान्नानुपपन्नमिति भावः । मीमांसकाद्यवच्छिनत्ति वैदिकानीति । पक्षता च वाक्यविशेषत्वेन न तु वैदिकत्वादिनेत्यवधेयम् । विपरीतक्रियाकर्मभावेऽर्थान्तरवारणाय सम्भवनियमादिभेदेन चार्थान्तरवारणाय तात्पर्य्यविषयेति संसर्गविशेषणम् ।नानार्थे पदार्थान्तरसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वेनाऽर्थान्तरवारणाय स्मारितेति । तदर्थस्तु तदुच्चारणतात्पर्यविषयत्वं पदार्थविशेषणम् । वह्नितात्पर्यके धूमोस्तीति वाक्ये आहत्य वह्निसंसर्गज्ञान पूर्वकत्वं मासैत्सीदिति पदार्थपदम् । ततश्च पदेन वृत्त्योपस्थाप्यत्वम् । ज्ञानपदञ्च प्रमापरम् । तेन तदवच्छेदतया संसर्गसिद्धौ निःशङ्कप्रवृत्तिः । बहुप्रकारकत्वेऽपि बहुविधत्वेऽपि । ननु तात्पर्यज्ञानदशायामेव नैषा सामग्रीत्यत्र आह—अन्यथेति । तथा च तस्यां दशायामन्वयाबोध उभयासिद्ध इति भावः ॥ तस्येति । संसर्गान्तरत्वं प्रकृतसंसर्गान्यत्वम् तच्च प्रकृतसंसर्गाग्रहे ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । लिङ्गविशेषणं योग्यताऽ

जेति पदकदम्बवदित्यनुमानादेव साध्यसिद्धेः । न च निरा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रतीतिपरत्वं चेत्तदाऽनाप्तोक्ते निराकांक्षे च व्यभिचारः। संसृष्टो योऽर्थस्तत्परत्वं तत्परसन्निधिमत्त्वं च, पूर्वमप्रतीतप्रतीतौ चानुमानवैयर्थ्यम्। अत्र च कर्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिः।ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वात्, संसर्गे च प्रतियोगिन एव विशेषकत्वात् आ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धिमत्त्वं वाऽसिद्धं संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः, प्रतीतौ चानुमानवैयर्थ्यापत्तेः। न च संसृष्टत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारकसन्निधिमत्त्वं वा तदर्थः, अनाप्तोक्ते निराकांक्षे च व्यभिचारात्। मैवम्। आकांक्षायोग्यतासत्तिमत्त्वस्य तदर्थतया विवक्षितत्वात् । ननु बाधकमानाभावो योग्यता, संसर्गज्ञानप्रागभाव आकांक्षा, अव्यवधानेनान्वयप्रतियोगिज्ञानमासत्तिः, ताश्च स्वरूपसत्यो हेतवो नतु ज्ञाता इति न हेतुविशेषणानि। मैवम्। आकांक्षादीनां ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं बाधकमानाभावो वा। अनाप्तोक्त इति। द्वितीयसाधारण्यार्थम् । निराकाङ्क्ष इति। यथाश्रुतहेतावाकाङ्क्षाविशेषणाभावादिति भावः। आकाङ्क्षेति। प्रमागर्भसाध्ये व्यभिचार इति योग्यतापदम्। विमलं जलं नद्याः कटु इत्यत्र जलनदीसंसर्गतात्पर्यके आकाङ्क्षाविरहेण नदीसंसर्गाबोधके नदीकटुपदयोस्तात्पर्यविषयत्वविशिष्टसाध्यासत्त्वे न व्यभिचार इत्याकाङ्क्षापदम् । एवमेवासत्तिपदमपि नेयम्। तथा च परस्पराकाङ्क्षादिसत्त्वं हेतुः। परस्परसंसर्गपूर्वकत्वं साध्यम्। स्वातन्त्र्येणापि सत्तात्पर्यकत्वं विशेषणं हेतौ प्रवेश्यमन्यथा शुकाद्युदीरिताप्रत्यायकयोग्यवाक्ये व्यभिचारादिति। केचित्तु साकाङ्क्षासन्नपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गप्रमापूर्वकत्वं साध्यमत एवान्यसंसर्गमादाय नार्थान्तरमतएव च निराकाङ्क्षानासन्ने व्यभिचारवारणाय पदद्वयमित्याहुः। आकाङ्क्षादीनामिति। ज्ञायमानत्वविशिष्टकारणे ज्ञानोत्पत्तिसहकारित्वे सति प्रमामात्रसहकारित्वादित्यर्थः। विशिष्टविवक्षया यथार्थलिङ्गपरामर्षे व्यभिचारः। भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचार इति ज्ञायमानपदम्। पक्षतादावात्मम-

काङ्क्षेण व्यभिचारः, तत्र संसृष्टार्थपरत्वस्यैवाभावात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कांक्षादीनां च ज्ञातानामेव हेतुत्वम् । अन्यथा तद्भ्रमे भ्रमानुदयः स्यात् । ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वाच्चाकांक्षादीनां व्याप्तिवज्ज्ञायमानतयैव हेतुत्वात् । प्रतारकवाक्ये च न व्यभि·

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यभिचारिवैलक्षण्यात् व्याप्तिवत् ज्ञानोपयोगित्वसाधनात् । न चाप्रयोजकत्वम्, आकांक्षाद्यसत्त्वेऽपि तद्भ्रमेण संसर्गप्रत्ययात्, अन्यथा शब्दाभासोच्छेदापत्तेः। ज्ञानावच्छेदकतया च संसर्गासिद्धिः, ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयत्वात् । संसर्गे च सम्बन्धिन एव विशेषत्वात् पक्षधर्मताबलेन व्यापकत्वेनागृहीतस्यापि संसर्गविशेषस्य सिद्धिः । न चैवं भ्रान्तिज्ञानमपि भ्रमः स्यात् । न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वं भ्रमविषयाणां सत्त्वात्, किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेन । न च भ्रमस्य ज्ञाने व्यधिकरणप्रकारकत्वं, रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमे सत्त्वात् । अन्यथा मानाभावाद्भ्रमोच्छेदापत्तेः । न च प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, तत्र विशेषदर्शनेन संसर्गज्ञानाभावादिति वाच्यम् । तत्र संसर्गे योग्यताविरहात् । अत एव विसंवादिवाक्ये शुकवदुच्चरिते न व्यभिचारः, संसर्गधीस्तत्र योग्यताभ्रमात् । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, कथं वा तत्र संसर्गप्रमा वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति वाच्यम्।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नोयोगे च व्यभिचार इति चरमपदम् । तयोश्च भ्रमेऽपि हेतुत्वम् । व्याप्तेः शब्दशक्तेश्च प्रमामात्रहेतुत्वमेव । न हि तयोर्भ्रमेऽपि हेतुत्वं, तदभावेऽपि भ्रमोत्पत्तेरिति न दृष्टान्तासिद्धिः । आकाङ्क्षादेरपि न भ्रमहेतुत्वं तदभावेऽपि तदुत्पत्तेरिति न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । अन्यथेति । आकाङ्क्षादिभ्रमजन्यशाब्दभ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः। ज्ञानज्ञानस्येति। विषयग्राहकसामग्रीसहकृतसामग्रीजन्यस्येत्यर्थः । रजतत्वप्रकारत्वस्येति । प्रकारत्वेन सम्बन्धेन रजतत्वस्येत्यर्थः । अन्यथेति । भ्रमविषयत्वेन भ्रम इत्यर्थः । तत्र विशेषेति । आहार्यज्ञानस्य प्रमात्वात् साध्यस्य च प्रमाघटितत्वादित्यर्थः । योग्यताभ्रमादिति । लिङ्गभ्रमाल्लैङ्गिको भ्रम इत्यर्थः । कथं वेति । भवन्मते शब्दस्याप्रमाणत्वादिति भावः । ईश्वरस्यै·

तात्पर्यञ्च ज्ञातं तदर्थप्रतीतिकारणम्, श्वेतो धावतीत्यादौ लक्ष-णायां च तथादर्शनात् । संसृष्टार्थपरत्वं चानन्यथासिद्धसंभूयो-च्चारणादेवावधार्यत इति शब्दभंगः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चारः, योग्यताविरहेण तत्र हेतोरेवागमनात । भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽ-पि ईश्वरसंसर्गज्ञानपूर्व्वकत्वान्न व्यभिचारः । ननु संसृष्टार्थपरत्वं सं-सृष्टार्थतात्पर्य्यकत्वं तात्पर्य्यञ्च ज्ञातमुपयुज्यत इति न हेतुविशेषण-मुपपन्नमित्याह–तात्पर्यञ्चेति । नानार्थस्थले लक्षणायां तज्ज्ञानकल्पनात्। ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यस्य तत्रापि सम्भवा-च्चेत्यर्थः । ननु तथापि हेयमेतदित्याह संसृष्टार्थेति । सम्भूयोच्चारण-स्य पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितकलायादेरन्वयबोधाभावात्, अध्या-हारे चान्वयबोधदर्शनात् हेतुत्वमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वेदवदीश्वरस्यैव तत्र संसर्गज्ञानानुमानात् । ननु वाक्यार्थज्ञाने तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वात् संसृष्टार्थपरत्वं न ज्ञातुं शक्यत इति विशे-षणासिद्धिरित्यत आह—तात्पर्यं चेति । तात्पर्यज्ञानं शाब्दज्ञानोपयोगि ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वात् व्याप्तिवत् । अन्यथाऽन्यपरादन्यान्वयबोधो न स्यात् । न च तात्पर्यग्राहकप्रका-रणत्वादेः प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च कारणत्वम्, तेषामननुगतत्वेन व्यभिचारात् तात्पर्यव्याप्यत्वस्याननुगमेऽपि सत्त्वात् । श्वेत इति । श्वित्री नेनेक्ति, श्वेतगुणयुक्तः पुरुषो द्रुततरं यातीत्यत्रार्थद्वये यत्र श्लेषस्तत्र तात्पर्यग्रहं विना अन्यतरनिश्चयाभावादित्यर्थः । लक्षणा-यां चेति । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र संसर्गेऽनुपपत्तिज्ञानाभावान्नान्वयानुपप-त्तिज्ञानं लक्षणाबीजं किन्तु तात्पर्यानुपपत्तिज्ञानम्, सा च तात्पर्ये ज्ञात एव भवतीत्यर्थः । अनेकार्थे वाच्यत्वनिर्णयोऽपि तात्पर्यज्ञानं विना-न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । संसृष्टार्थेति । न च समभिव्याहारविशेष-ज्ञानं न हेतुः पचतीत्युक्ते अन्योक्तेन स्वयं वा स्मृतेन कलायपदे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वेति । अनाहार्यज्ञानमेव प्रमारूपमादाय तत्र साध्यसत्त्वमित्यपि मन्त-व्यम् । संसृष्टार्थपरत्वमिति । विवक्षितहेतावपि तात्पर्यप्रवेशादिति भावः॥

उपमानं च न मानान्तरम्, अनुमानादेव तदर्थसिद्धेः। यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्दो गो-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवाच्योऽयमिति पराभिमतोपमानफलमनुमानादेव भवतीति नोपमानं प्रमाणान्तरमित्याह उपमानमिति । तदेवानुमानमाह यो यत्रेति । गवयपदेऽव्युत्पन्नं नागरिकं प्रत्यारण्यकेन गोसदृशो गवय इति प्रयुक्ते वनं गतस्य गवयपिण्डं प्रत्यक्षयतो नागरस्यातिदेशवाक्यं स्मरतोऽनुमानमुदेति—गवयपदं गवयत्वविशिष्टतत्पिण्डवाचकम् असति वृत्त्यन्तरे तदभियुक्तेनात्र प्रयुज्यमानत्वादिति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव प्रयोजकत्वमित्यभिन्धाय तदुपदर्शनाय उदाहरणोपनययोरेव प्राप्तौ प्रतिभासमानजातीय इति प्रत्यक्षक्रियमाणपिण्डविशेष इत्यर्थः। ननु असति वृत्त्यन्तरे इत्यसिद्धमित्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नोपस्थिते कलाये कलायं पचतीत्यन्वयबोधाभावात्तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वादिति ।

गोसदृशो गवय इत्याप्तवाक्यं स्मरतो गोसादृश्याश्रयं च पिण्डं प्रत्यक्षयतो गवयत्वविशिष्टोऽयं धर्मी गवयशब्दवाच्य इति भवति मतिस्तत्र वाक्यार्थस्मृतिसहायं सादृश्यज्ञानं करणमित्युपमानं मानान्तरमिति मतमास्कन्दति—उपमानं चेति। ननु वृत्त्यन्तरं विना प्रयोगः शक्तिमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्य इति विशेषणासिद्धिः, गोसदृशो

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तेषामिति। न च तात्पर्यव्याप्यत्वेनानुगमः, तथा सति प्रथमोपस्थित्या तात्पर्यज्ञानस्यैव कारणत्वसम्भवात्। तज्ज्ञानस्येति। सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वज्ञानस्येत्यर्थः। अत्राकाङ्क्षादिज्ञानं शब्दप्रामाण्यवादिनापि पूर्वं वाच्यम्, व्याप्तिज्ञानन्तु क्लृप्तस्यैव प्रामाण्यसम्भवलाघवेन कल्पनीयम्। न च योग्यतासंशयस्थले न लिङ्गनिश्चय इति नानुमितिसामग्री, शब्दज्ञानसामग्री योग्यतासंशयघटिता तत्राप्यस्तीति वाच्यम्। ग्राह्यसंशयपर्यवसन्नलिङ्गविशेषणसंशयस्यानुमित्यनुकूलतया तादृशसंशयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति रहस्यम्॥

अप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्क्याह गोसदृश इति । ननु गवयत्वप्रवृत्ति-

जातीयस्य, प्रयुज्यते चायमसति वृत्त्यन्तरे प्रातिभासमानजातीय इति। न चायमसिद्धः, मुख्यानुपपत्तिं विनोपचारस्यासम्भवात्। सादृश्यवति प्रयोगस्य कल्पनागौरवापत्तिहतत्वात्(१)। व्यक्तिषु-प्रयोगस्यानन्त्यदूषितत्वात्। नूनमयमेतज्जातीयाभिधानाय प्रयुज्यत इति निश्चयोपपत्तेः। न चेदेवमुपमानेऽपि वृत्त्यन्तरनिमि-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त आह मुख्येति। ननु तथापि गवयत्वविशिष्टोऽयं धर्म्मी गवयपदवाच्य इति साध्यं न सिध्येत यावता गोसादृश्यस्यैवातिदेशवाक्यप्रत्यक्षाभ्यां गृह्यमाणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादत आह सादृश्यवतीति। गोसादृश्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वे गौरवाख्यं तर्कमवतरेदेवेति भावः। ननु किमत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाकाशादिपदवद् व्यक्तिवाचकमेव गवयपदं स्यादत आह व्यक्तिष्विति। साध्य उपसंहरति नूनमिति। उपचारसम्भावनायां सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भावनायां च उपमानादपि नेदृशफलसिद्धिरित्याह नचेदेवमिति। ननु त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गवय इत्याप्तवाक्यात् सादृश्यविशिष्टे गवयशब्दवाच्यतोपगमात् गवयत्वविशिष्टे गवयपदप्रयोगोऽसिद्ध इति विशेष्यासिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति—न चायमिति। वृत्त्यन्तरस्यानुपपत्तिगम्यत्वात्तदभावे तदभावस्य निश्चयान्न विशेषणासिद्धिः, गवयत्वोपस्थितौ तस्य जातित्वेनाखण्डत्वाद्गोसादृश्यस्योपाधित्वेन गुरुत्वादप्रतीतगुनां वनेचराणामप्रयोगापत्तेश्च गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वनिश्चयान्न विशेष्यासिद्धिरित्यर्थः। एतच्चानन्यथासिद्धसमभिव्याहारबलेनार्थपरतया प्रयुज्यमानत्वे सामान्यतः सिद्धे सत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। स्वरूपासिद्धिं परिहरति—व्यक्तिष्विति। न चेदेवमिति। गवयत्वे प्रयो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

निमित्तत्वनिश्चये सिद्धसाधनमत आह एतच्चेति। तथा च यत्र शक्तिलक्षणौदासिन्येन गवयत्वविशिष्टार्थपरतया प्रयुज्यमानत्वं निश्चितं मानान्तराच्च वृत्त्यन्तरव्यतिरेकनिश्चयस्तत्रानुमानावतार इति भावः। स्वरूपासिद्धिमिति। यद्यपि पूर्वमपि स्वरूपासिद्धिरेव परिहृता तथापि

---

(१) बप्रालिहतत्वादिति मु० पु० पाठः।

सान्तरविषयविशिष्टप्रयोगसम्भावनायामपेक्षितासिद्धिप्रसङ्गात् । तथाच तत्त्वकौमुद्यामाचार्य एवमेवोपमानं प्रचिक्षेपे । किरणावलीकारस्तु—कल्पनालाघवात् सादृश्यविशिष्टव्यक्तिवाच्यताप्रतिपादकत्वेऽतिदेशवाक्यस्य प्रतिक्षिप्ते उपलक्षणीयेन गवयशब्दवाच्यता(१)न्वयो गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इत्यतो भासते गंगायां घोष इतिवत् । न च वाच्यं लक्षणस्वरूपान्वयेनैव पर्यवसानमत्र,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वैवैतदुपमानप्रतिक्षेपे स्वातन्त्र्यमत आह तथाचेति । वाचस्पतिमिश्रैरपि सांख्यटीकायां तत्त्वकौमुद्यामुपमानप्रक्षेपेऽयं पन्था दर्शित इत्यर्थः । कल्पनालाघवादिति । गवयत्वं जातित्वेनाखण्डं लघु, सादृश्यन्तूपाधित्वेन सखण्डं गुरु, तेन सादृश्यविशिष्टं न वाच्य मित्यवबुते च? उपलक्षणीयं यद्गवयत्वं तद्विशिष्टे गवयपदवाच्यतान्वयोऽतिदेशवाक्यादेव प्रतीयतेऽन्यत्रोपमानं न वा अनुमानमित्यर्थः । लक्षणस्वरूपेति । लक्षयतीति लक्षणं गोसादृश्यम् । तत्रेति दृष्टान्तो गंगायां घोष

न्यायलीलावतीप्रकाशः

गस्य वृत्त्यन्तरात् गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मानान्तरादप्युपपत्तावुपमानाद्गवयत्वस्य वाच्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेरित्यर्थः । तथा च सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे यावद्गौरवाख्यः प्रतिकूलतर्को नावतरति तावन्नोपमानस्यावतार इति । तर्केणतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे निश्चिते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकमितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानाद्गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वपरिच्छेदः स्यात् । कल्पनीयप्रमाणसहकारित्वकल्पनापेक्षया क्लृप्तमानसहकारित्वकल्पनस्य लघुत्वादिति भावः । कल्पनालाघवादिति । अतिदेशवाक्यस्याप्तोक्तत्वेन सादृश्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे निश्चिते गवयपदस्य च सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्यवस्थितौ लक्षणया गोसदृशपदेन गवयत्वमुपस्थाप्यत इति शब्दादेव गवयशब्दवाच्यत्वं परिच्छिद्यते, अतो नोपमानं मानान्तरमित्यर्थः । लक्ष-

(१) तार्थयोगोगवय इति मु० पु० पाठः ।

तत्र तु (१)श्रुतान्वयानुपपत्तेरुपलक्षणीयव्यवस्थितिरिति । यतो द्विविधं सामानाधिकरण्यम्—शाब्दमार्थञ्च । तत्राद्यस्य न कदाचिदनुपपत्तिः माता वन्ध्येति दर्शनात् । द्वितीये तु न क्रियाकारकान्वयमात्रस्य, गंगायां घोष इत्यत्रापि सप्तमीत (२)आधाराधेयभावस्य भासमानत्वात् । वास्तवन्तु नास्त्येव । न हि गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इत्युपपद्यते सादृश्यानिमित्ततया त्वयैवोक्तत्वात् । उपलक्षणीयमादाय तूपपत्तिर्गङ्गायामिति वदत्रापि तुल्येति नोपमानं मानान्तरम्—इत्याह । प्रलपितमेतद्विचारासहत्वात् । तथाहि केन गवयपदवाच्यतासामानाधिकरण्यमात्रमनुपपन्नम् । किं गोसादृश्येन, उत तदीयगवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया ? तथापि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इत्यत्रान्वयानुपपत्त्या लक्षणास्तु अत्र त्वन्वयानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः । शाब्दसामानाधिकरण्यमभिन्नव्यक्तिकत्वमात्रम् । नहीति । गोसादृश्यविशिष्टो गवयपदवाच्य इति न वस्तुगतिरिति गौरवस्य तत्र त्वयैव दर्शितत्वादित्याह सादृश्येति । तथा च गोसादृश्योपलक्षितं गवयत्वमादाय गवयपदवाच्यत्वप्रतीतिरिति किम् उ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

णेति । लक्षणं गोसादृश्यं तस्य स्वरूपान्वयो गवयशब्दवाच्यतया सामानाधिकरण्यम्, तथा च यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ लक्षणाबीजं,श्रुतान्वयानुपपत्तिरिह नास्तीत्यर्थः । तत्र त्विति । गङ्गायां घोष इत्यादौ त्वित्यर्थः । द्वितीये त्विति । कदाचिदनुपपत्तिरित्यनुषज्यते । अन्वयमात्रस्येति । क्रियया कारकमन्वितं कारकेण च क्रियेत्येवं रूपस्यान्वयस्येत्यर्थः । वास्तवं त्विति । अनया क्रियया इदं कारकं सम्बद्धमनेन च कारकेणेयं क्रिया सम्बद्धेत्येवंरूपान्वयविशेषरूपं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । उपलक्षणीयमिति । लक्षणया सदृशपदेनोपस्थापितं गवयत्वमित्यर्थः ।

(१) पान्वये सामानाधिकरण्येनैव पर्यवसानम् अत्र तु इति मु० पु० पाठः ।

(२) सप्तमीप्रथमान्तयोराधाराधेयभावस्य प्रतिभासनात् इति मु० पु० पाठः ।

किमतिदेशवाक्यव्यक्तया उत्तरकालीनविमर्शसम्भावितया वा । नाद्यः, केसरो वृक्षपदवाच्य इति वदुपपत्तेः। नेतरः, निमित्ततोपलक्षणतौदासीन्येपि(१)वस्तुतोऽन्यतररूपिणोऽप्यस्य शाब्दत्वात्। नान्त्यः, उदासीनस्वभावस्य शब्दावेदितत्वेन विरम्यव्यापारयोगात्(२)। तत्रापि गङ्गार्थमात्रे घोष इति पर्यवसानं स्यादिति चेत्। तेन जलमयस्यैव गङ्गाशब्दवाच्यत्वोपलम्भात्, तत्र चानु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पमानेनेत्याह किरणावलीकार इत्यर्थः । अत्रापि यथाकथंचित् सामानाधिकरण्यमुपपद्यत एवेति लक्षणेत्याशयेनाह केनेति । केसर इति । वृक्षपदे केसरत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि सामानाधिकरण्यस्य वास्तवस्य तत्र दर्शनादित्यर्थः । अन्यतररूपिण इति । अस्य गोसादृश्यस्य निमित्ततोपलक्षणत्वयोर्मध्येऽन्यतररूपवत्तया शाब्दाऽनुभवविषयकत्वेन शब्दस्य पूर्वमेव पर्यवसानादित्यर्थः । उत्तरकालीनविमर्शसंभावितयेति पक्षं दूषयति नान्त्य इति । निमित्ततोपलक्षणतोदासात् गोसादृश्यसामानाधिकरण्यबोधनात् पूर्वमेवातिदेशवाक्यस्य पर्यवसितत्वात् पुनरन्वयबोधकत्वे विरम्य व्यापारापत्तेरित्यर्थः । तत्रापीति । शक्यलक्षणसाधारणगंगापदान्वयबोधात् क्रमेण लाक्षणिकान्वयबोधने विरम्य व्यापारतापत्तिरित्यर्थः । तेनेति—प्रथमं शा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

केसर इति। यद्यपि केसरत्वं न वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथापि गन्धवती पृथिवीतिवत् सामानाधिकरण्यं भासते एवेत्यर्थः । अन्यतरेति । अस्य सादृश्यस्योपलक्षणत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्यतररूपवतः शब्दान्वयबोधविषयत्वादित्यर्थः । उदासीनेति । अतिदेशवाक्येन गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यानवगमाद्गोसादृश्यमुपलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येन गवयपदवाच्यत्वसमानाधिकरणतया बोधितं पश्चाद् प्रवृत्तिनिमित्ततया बोधनीयमिति विरम्य व्यापारतापत्तिरित्यर्थः। गङ्गार्थेति । शक्योपलक्ष्यसाधारणगङ्गापदप्रतिपाद्यमात्र इत्यर्थः । तेनेति । प्रथमं लक्षणा-

(१) सीन्येन इति मु० पु० पाठः । (२) व्यापारापत्तेः ।

पपत्तेः। अर्थान्तरशङ्कापि स्यादिति चेत्। न। एवंसति स्थिते ऽप्युपचारमात्रविलयात्।

नन्वेवं सादृश्ये निमित्तत्वेनानुपलब्धेः कस्यचिद्भ्रान्त्यैवमपि स्यादिति चेत्। न। तं प्रति मानव्यवहाराभावात्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कयोपस्थितावन्वयानुपपत्तिभावस्यावश्यकत्वादित्याह, लाक्षणिकार्थोपस्थितिपर्य्यन्तं वाक्यस्यापर्य्यवसन्नत्वात् न विरम्यव्यापारतेत्यर्थः। अर्थान्तरेति। तथा च तमादाय वाक्यं पर्य्यवस्येदित्यर्थः। स्थितेऽपीति। व्यवस्थितेऽपि मंचाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यादित्यर्थः।

नन्वेवमिति। यदि सादृश्यं प्रथमत एव निमित्तत्वेन स्फुरेत्तदा तदन्वयानुपपत्त्या लक्षणा स्यान्न त्वेवमित्यर्थः। यद्यपि प्रकृते नान्वयानुपपत्तिस्तथापि तात्पर्य्यानुपपत्त्या लक्षणाऽस्तु व्युत्पित्सुं प्रति प्रवृत्तिनिमित्ततात्पर्यकमतिदेशवाक्यं निमित्तलक्षणां विना पर्य्यवसन्नमेव न स्यात्। मैवम्। यत्र न प्रवृत्तिनिमित्ततात्पर्य्यकता किन्तु स्वरूपाख्यानमात्रं तत्र लक्षणाबीजाभावादतिदेशवाक्यं श्रुतान्वयं बोधयित्वा पर्य्यवसन्नमथ च गवयत्वविशिष्टोऽयं धर्म्मी गवयपदवाच्य इति प्रमा तत्र भवतु नूनमुपमानादेव भवतीति तात्पर्य्यात्। करभनिन्दावाक्यश्रवणानन्तरं करभं मनसा करभपदादुपेत्यानुमानस्यैवानुसरणात्, नहि तत्रापि तात्पर्य्यानुपपत्तिः तस्य निन्दामात्रतात्पर्य्यकत्वात्। ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशः

या अनवगमादित्यर्थः। अर्थान्तरेति। तथा च कुतो विशेषात्तीरं लक्ष्यत इत्यर्थः। स्थितेपीति। लोकसिद्धे मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपीत्यर्थः।

नन्वेवमिति। गोसादृश्यं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यस्य शब्देनानुपस्थापनादित्यर्थः। ननु तथापि तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणाऽस्तु गवयपदव्युत्पित्सुं प्रति हि तद्व्युत्पत्तये वाक्यमाप्तेनोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनं विना, न च गोसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तमतो गोसदृशपदेन गोसादृश्यसमानाधिकरणं गवयत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तत्र सादृश्यविशिष्टप्रयोगात्स्वरूपासिद्धिशङ्का इह तु व्यक्तिषु प्रयो-

शाबरं(१)तूपमानमनुमानमेव, स गौरनेन सदृशः स्वसादृश्येनैतद्-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु सा गौरेतत्सदृशीति यत्र परोक्षायां गवि गवयसादृश्यप्रतिपत्तिस्तत्रोपमानं प्रमाणमस्तु, नहि तत्रासन्निकृष्टे विशेष्ये प्रत्यक्षमस्ति शाब्दस्तादृशो नास्त्येवेत्याह शाब्दमिति। तदेवानुमानमाह—सेति। असादृश्ये गवयावच्छेदकत्वात्, तथा च गौर्गवयप्रतियोगिसादृश्यवती गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगिकत्वात्, यत् यन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगि तत्तत्सदृशमेवेति भ्रातृभगिन्यादौ सामान्यतो व्याप्त्यवधारणादनुमानं पर्यवस्यतीति भावः। यद्वा किञ्चिद्विशेष्यसन्निकर्षेऽपि भ्रमविपरीत-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लक्षितमिति कल्प्यते। न च यथा धूमोऽस्तीत्यत्राग्नौ तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा तथा मानान्तरमस्ति येन तन्निर्वाह्येत उपमानस्याद्याप्यसिद्धेः। अत्राहुः। यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषबोधने न तात्पर्यं किन्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इति स्वरूपाख्यानं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्याभावान्न तदनुपपत्तिर्लक्षणबीजम्, अपि च धिक्करभकमतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यविषयस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयं करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः। न च तत्र लक्षणाबीजम्। वस्तुतस्तु सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं न तात्पर्यानुपपत्तिरिति न्यायद्वितीयाध्यायप्रकाशे व्युत्पादितमस्माभिः। ननु गोप्रतियोगिकगवयनिष्ठसादृश्ये प्रत्यक्षेण गृहीते गवयप्रतियोगिकं गोनिष्ठसादृश्यं गवयसदृशी गौरिति प्रतीयते। तन्न प्रत्यक्षात्, विशेष्येण गवा सहेन्द्रियासन्निकर्षात्। नानुमानात्, तद्धि गोवृत्तिलिङ्गस्य पक्षधर्मताग्रहे स्यात्। स च न प्रत्यक्षेण नानुमानेन वाऽनवस्थानात्। तस्माद्गोप्रतियोगिकगवयनिष्ठसादृश्यज्ञानं करणं गवयप्रतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यज्ञानं फलमित्युपमानं मानान्तरमित्यत आह—शाबरन्त्विति। 'स्वसादृश्येन'

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वादाशङ्किता तां परिहरतीत्यर्थः। वस्तुतः सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेवेति। यच्च-

(१) शाब्दं तु०।

वच्छेदकत्वात्, यदेवं तदेवं यथा भ्रात्रा भगिनीति । उपमानभङ्गः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रत्यभिज्ञादेर्दृष्टत्वादसन्निकृष्टसादृश्ययोर्ज्ञानमपि प्रत्यक्षादेव सादृश्यस्योभयत्राप्येकत्वात्, तदुक्तं टीकाकृता-'नहि यावत् प्रत्येतव्येन्द्रियसन्निकर्षः कारणमि'ति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वप्रतियोगिकसादृश्येनेत्यर्थः । 'एतदवच्छेदकत्वात्' गवयावच्छेदकत्वादित्यर्थः । सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गौर्गवयप्रतियोगिकसादृश्यवती गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादिति यत्तद्भ्यां सामान्येन व्याप्तिग्रहात् । न च गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वं गोरतद्सन्निकर्षे कथं ज्ञेयमिति वाच्यम् । गवयगतसादृश्याविच्छिवेद्यत्वात्।तस्य सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैवान्वयः. अन्यथा गोसादृश्ये गोरनन्वयापत्तेः। व्याप्तिग्रहं विना च गोसादृश्यबुद्धेरसिद्धेः। यद्वा सादृश्यस्योभयवृत्तिधर्मस्यैकनिष्ठताभानेऽपरनिष्ठस्याप्येकत्रैव ज्ञाने प्रत्यक्षेण भानं,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्यन्वयानुपपत्तिज्ञानं विनाऽपि तात्पर्यानुपपत्तिज्ञानाद्गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणाकल्पनं तथापि तात्पर्यानुपपत्तिरव्यापिका, अन्वयानुपपत्तिस्तु व्यापिका । यष्टीरित्यादावपि प्रवेशनाविशेषानन्वयित्वाद्यष्टेरित्येतावदभिप्रायेणेदमुक्तम् । कल्पकत्वं तु लिङ्गभावेन सर्वस्यानुपपत्तेर्विरुद्धमेवेति दिक् । स्ववृत्तिसादृश्येनेत्यर्थे स्वरूपासिद्धिः स्यादिति व्याचष्ट स्वप्रतियोगिकेति । गवयसादृश्येति । गवयनिष्ठसादृश्येत्यर्थः । गोः प्रतियोगित्वेनेति । यद्यपि प्रतियोगित्वभानेऽपि प्रतियोगित्वत्वं न भातमिति लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गज्ञानाभावान्नानुमितिसामग्री, तथापि गवा सदृश इत्युल्लेखात्तृतीयार्थस्य प्रतियोगित्वस्य तदवच्छेदकधर्मप्रकारिकैव धीरिति भावः । शाब्दोपमानस्यानुमानेनान्यथासिद्धिमुक्त्वा प्रत्यक्षेण तामाह यद्वेति । 'उभयनिष्ठधर्मस्य' शुक्लत्वादिसामान्यस्य,यदुक्तं सामान्यान्येव भूयांसीत्यादि, तथा च गवये गोप्रतियोगिकसादृश्यभाने गवयप्रतियोगिसादृश्यमपि गवि भातमेवोभयप्रतियोगिकसादृश्यस्य संयोगवदेकत्वादिति भावः । न-

नापि चार्थापत्तिः पृथगुपपद्यते(१)। यद्धि यदभावेन निय-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति बहिःसत्त्वं विना जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति ज्ञानं पीनो (देवदत्तो) दिवा न भुंक्ते इति श्रुतार्थानुपपत्त्या रात्रौ भुंक्त इति ज्ञानं प्रत्यक्षाद्यसाध्यं करणान्तरं विना अनुपपन्नमर्थापत्ति-मानप्रमाणकमिति मीमांसकमतमास्कन्दति नापि चेति । पृथ-गनुमानादिति शेषः । यद्धीति । जीवतो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वम-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा भ्रमविपरी-तप्रत्यभिज्ञानयोर्विलयापत्तेः। तदनन्तरं मानसं ज्ञानमिति भावः।

जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति बहिःसत्त्वं विना जीवि-नो न गृहासत्त्वमिति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति ज्ञानमस्ति, तत्रान्वय-व्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं करणमित्यर्थापत्तिर्मानान्तरमिति मतं निरस्यति--नापीति । यद्धीति । यद्व्यतिरेके यस्य नियतानुपपत्तिस्तद्व्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्त्वेवं संयोगवदेवोभयाश्रयसन्निकर्षे सत्येव ज्ञायेतेत्यत आह—या-वद्विशेष्येति । यावत्प्रकाराश्रयेत्यर्थः । तथा च संयोगस्य व्यासज्यवृ-त्तितया तदाश्रयत्वस्य मिलितपर्याप्त्याऽस्तूभयसन्निकर्षापेक्षा त-त्प्रत्यक्षे सामान्यसाक्षात्कारे तु नैवमिति भावः । यदि च यावत्प्र-काराश्रयसन्निकर्षः कारणं तदा रजतत्वाश्रयसन्निकर्षाभावे रजत-भ्रमो न स्यादित्याह अन्यथेति । विपरीतप्रत्यभिज्ञानमपि भ्रान्तप्रत्या-भिज्ञानमेवोक्तम् गोबलीवर्दन्यायाच्च भेदेनोपन्यासः । एतच्चोपलक्षणम् तथासति रजतादिप्रमाविलयोऽपि द्रष्टव्यः । नन्वेवं गोरसन्निकर्षे तद्विशेष्यकप्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह तदनन्तरमिति । काव्यमूलमान-सज्ञानवदिति भावः । वस्तुतः सामान्यमात्रं न सादृश्यम्, सप्रतियो-गिकत्वानुपपत्तेः, स्वस्यापि स्वसदृशत्वापत्तेश्चेति तदसाधारणधर्मव-त्त्वाभावघटितं तद्वाच्यम् । न च तद्ग्रहः प्रत्यक्षेण तदसन्निकर्षेन योग्या-नुपलब्धेरभावादिति प्रथमकल्प एव समीचीनः । अत एव हि चिन्ता-

(१) ०गुपलभ्यते।

तानुपपत्ति तत्तद्व्यतिरेकानियमवदेवेति क्वचिदुपलब्धमुपपादकं कल्पयति न वा । न चेदतिप्रसक्तिः । उपलब्धं चेत् , नियमप-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्तरेण नियतानुपपन्नम् , तथा च यत्र बहिःसत्त्वं न तत्र गृहासत्त्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिपर्य्यवसन्नम् , नानुपपत्तिस्तथा च सा ज्ञायमानकरणमिति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानतया तन्निमित्तमनुमानमेवार्थापत्तिरित्यर्थः । तथा च देवदत्तो बहिःसन् गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी, यदाऽहमिह तदा नान्यत्र यदाऽन्यत्र तदा नेहेति स्वशरीर एव व्याप्तिग्रहात् । अर्थापत्तौ स्वरूपसती व्याप्तिर्हेतुर्नानुमान इति चेत् । तथा सति अर्थापत्त्याभासानवकाशात् । स्मृतदेवदत्ते च मनसैव गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वग्रहात् । ननु गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वमन्तरेण विरुद्धमिति विरो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिरेकयोर्व्याप्तिरिति क्वचित् ज्ञानवत उपपादककल्पनमतादृशस्य वेत्यर्थः । नियमेति । उपपादकाभाववत्युपपाद्याभावानियमोऽनुपपत्तिरिति व्यतिरेकव्याप्तिमत उपपाद्याद्व्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या । न चान्यस्य व्याप्त्यान्यस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः, साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात् । न चार्थापत्तौ स्वरूपसती व्यतिरेकव्याप्तिर्गमिका नानुमान इति वाच्यम् । अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात् , अर्थापत्त्याभासानवकाशात्वेत्यर्थः । ननु व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानमनुमाने, अत्र च व्यतिरेके व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वमिति व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानमपि नानुमितिः । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितया पक्षधर्म-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मणिकृता न प्रत्यक्षेणान्यथासिद्धिरुक्ता । केचित्तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्येत्यादिफक्किका यथाश्रुतैवेत्यभिप्रायेण तद्विशेष्यकसाक्षात्कारे सविन्द्रियसन्निकर्षत्वेन हेतुतेति यावद्विशेष्यसन्निकर्ष एव हेतुरायाति, रजतादिभ्रमे च रजतत्वविशेषणमेवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्तत्वैकदेशिमतमतदित्याहुः । तदयुक्तम् । यथाश्रुतग्रन्थयोजने तदनन्तराभिस्यादिग्रन्थानवतारात् , यथोक्तयोजने चोक्तदोषास्पर्शादिति । अत्र

क्षधर्मतावद्व्यतिरेकधेव । अनुपपद्यमानस्योपपादकासत्त्वे विरोधो गमक इति नानुमानमिति चेत् । न । अनुपलब्धेरप्यनुपलभ्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम् ।

धज्ञानमात्रं करणमिति शङ्कते अनुपपद्यमानस्येति । एवं सति भट्टाभिमतानुपलब्धिरपि न प्रमाणान्तरं स्यात् , भूतले घटवत्ता तदनुपलब्धिविरोधिनीति ज्ञानादेव भूतले घटाभाव इति ज्ञानसम्भवादित्याह नेति । ननु सामान्यतोदृष्टेन जीवी क्वचिदस्तीति गृहस्यापि विषयत्वात् योग्यानुपलब्धेश्च तत्राभावग्रहात् मानयोर्विरोधाद्बहिःसत्त्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य ज्ञानमनुमितिहेतुः, केवलान्वयिनि तदभावात् । मैवम् । व्यतिरेकसहचाराल्लिङ्ग एव व्याप्तिग्रहात् प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यतिरेकिवत् । तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्तमानो न बहिःसत्त्वे लिङ्गं देवदत्तावृत्तित्वात् । न च गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं लिङ्गम्, प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । अत एव देवदत्तस्य विशेष्यस्यासन्निकर्षात्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि नेन्द्रियात् । अत्राहुः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानसहकृतेन मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयालिङ्गपरामर्शः। यथा च न सहकारि मानान्तरं तथोपपादितमधस्तात् । अनुपपद्यमानस्येति । उपपादकस्य बहिःसत्त्वस्याभावे उपपाद्यस्य गृहनिष्ठजीविदेवदत्ताभावस्य अभावाद्विरोधेऽर्थापत्तिरनुमाने तु न तथेत्यर्थः । अनुपलब्धेरिति । यत्रापि योग्यानुपलब्धिरभावप्रमाकरणं तत्राप्यनुप-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च उपमानपार्थक्ये मुख्यमिदं बाधकम्–गवयत्वविशिष्टो गवयशब्दवाच्यः असतिवृत्त्यन्तरे गवयशब्दप्रयोगविषयत्वादित्यनुमानादेव फलसिद्धिरिति । साध्यप्रसिद्धिश्चातिदेशवाक्यादेव पक्षविशेषणमहिम्ना चाभिमतसिद्धिः ।

अप्रसक्तनिषेधमाशंक्याह अन्वयव्यतिरेकिवदिति । जीवीति स्वमतेन दृष्टान्तः । परामर्शोऽपि नेन्द्रियादिति । पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वादिति भावः । व्यतिरेकव्याप्तीति । व्यतिरेकसहचारग्राह्यव्याप्तीत्यर्थः । तेन न पूर्वापरविरोधः । उपपादकस्येति । अनु-

मानसत्त्वे विरोधोऽर्थापत्तिरस्त्विति अभावविलयापत्तेरिति। प्रसिद्धं चैतदित्यलमनेन । अर्थापत्तिभङ्गः ।

प्रचुरसाहचर्यसंवेदनात् बुद्धिरबाधिता संभवः । यथा संभवति मेघे जलमिति । तच्चाध्यक्षवत् क्वचिद्व्यभिचारेऽपि मानान्तर-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कल्पनाऽस्तु । यद्वा शतवर्षजीवी देवदत्तो गृह एवेति व्याप्त्यवधारणात् गृहे नास्तीति तदभावग्रहात् जीवनमरणसंशयमापाद्य बहिःसत्त्वकल्पनात् सांशयिकानुपपत्तिरिति चेन्न। आद्ये प्रमाणयोर्विरोधाभाव एव। अन्त्ये जीवननिश्चये संशयानुपपत्तिरेवेत्यादि कथं नोक्तमत आह—प्रसिद्धञ्चेति ।

सम्भवति मेघे जलं सम्भवति खार्यां द्रोण इति प्रचुरसाहचर्यसम्वेदनाज्ज्ञानं सम्भवाख्यं जनयतीति मतं निरस्यति प्रचुरेति । ननु सम्भवो न मानं व्यभिचारिबुद्धिजनकत्वादित्यत आह—तच्चेति । एवं सति इन्द्रियमपि व्यभिचारिज्ञानजनकत्वान्न

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लभ्यमानसत्त्वे योग्यानुपलब्धिर्विरोधिरूपार्थापत्तिरेव करणं स्यादिति सापि मानान्तरं न स्यादित्यर्थः। ननु तथापि कथं विरोधस्यानुमानेऽन्तर्भाव इत्यत आह प्रसिद्धं चेति। एतदर्थापत्तिरनुमानमेवंरूपमित्यर्थः। विरोधोपि न तावद्गृह्यते यावदभावयोर्व्याप्तिर्न गृह्यते सहानवस्थाननियमस्य विरोधत्वादिति भावः।

तच्चेति। यथेन्द्रियं दोषसाहित्यात् क्वचिदप्रमाकरणत्वेऽपि प्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

माने च न विरोधज्ञानं करणमिति भावः। सापीति। तवेति शेषः। यद्यपि न गृहे देवदत्त इति ज्ञानानन्तरं देवदत्तो बहिरस्तीति ज्ञानं गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वलिंगकानुमितिरूपं वाच्यम् तच्चाशक्यं प्रतियोगित्वस्य संसर्गमर्यादया भानेन लिंगतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावात्। तथाप्यनुपपत्तिरपि प्रतियोगित्वस्यैवेत्युपपाद्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेन तादृशि ज्ञाने तादृशफलासिद्धेरुभयत्वमेव। नचावश्यंभावज्ञानमेव गमकम्। एवमनुमानेऽपि तस्यैव गमकत्वेन विलक्षणसामग्र्यभावेन भेदाभावादिति भावः।

मेवेति चेत् । न । अस्यान्यूनकोटिशङ्कात्मकत्वात् । व्यभिचारिणोऽव्यभिचारिसंवेदनानुपपत्तेः । संभवभङ्गः ।

संदिग्धाप्तोक्तत्वप्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् । कथमन्यथा वेदः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मानं स्यादित्यर्थः । सम्भवति च मेघे जलमत्राह अस्येति । सम्भवति खार्यां द्रोण इति तु व्याप्तिसत्त्वात् अनुमानमेवेति भावः । व्यभिचारिण इति । व्याप्तिरहितादित्यर्थः ।

अविज्ञातप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यं प्रमाणं यथा वटे वटे मधुरतरौ गौरी, किञ्च वेदेऽपि ऐतिह्यमेव प्रमाणमिति पौराणिकास्तत्राह—सन्दिग्धेति । शब्द एव तदन्तर्भावः येन वेदस्यापि हेतुदर्शनशून्यैर्मन्वादिभिर्ग्रहणधारणानुष्ठानादिकलक्षणपरिग्रहात् वेदप्रामाण्यव्यवस्थितौ प्रमाणशब्दत्वेनाप्तोक्तत्वानुमानात् सन्दिग्धाप्तोक्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

माणं तथा सम्भवोपीत्यर्थः । सम्भवो द्विविधो यथा सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचारसम्पत्, सम्भवति सहस्रे शतम् । तत्राद्योऽप्रमाणमेव व्यभिचारित्वात् । अन्यस्त्वविनाभावपुरस्कारादनुमानमेवेत्याह अस्येति । ननु निश्चयात्मकतयाऽनुभूयमानस्य सम्भवज्ञानस्य संशयत्वे किं मानमित्यत आह व्यभिचारिण इति । मेघस्य जलवत्त्वनियमाभावात्तस्य जलवत्त्वधीर्नाव्यभिचारिणीत्यर्थः ॥

सन्दिग्धेति । निश्चिताप्तोक्तत्वस्य शब्द एवान्तर्भावादित्यर्थः । कथमन्यथेति । वेदस्याप्तोक्तत्वे साधकबाधकमानाभावात्ताद्रूप्येणैव प्रामाण्यादित्यर्थः । हेतुग्रहणशून्यग्रहणधारणानुष्ठानादिरूपमहाजनपरिग्रहाद्वेदप्रामाण्यास्थितौ प्रमाणशब्दत्वेनाप्तोक्तत्वात्तस्य शब्द एवा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ननु संभवति सहस्रे शतमित्यादिकं प्रमाणं स्यादव्यभिचारादित्याशंक्याह संभवो द्विविध इति । मेघस्येति । तथा च निश्चयत्वानुभवो, भ्रमः । व्याप्तत्वभ्रमादनुमितिरूपभ्रमे वा तथानुभव इति भावः ॥

शब्द एवान्तर्भावादिति । तथाचानुमानान्तर्भावादिति भावः । ताद्रूप्येणैवेति । ऐतिह्यरूपतयैवेत्यर्थः ।

प्रमाण(१)मिति चेत् । न । तत्प्रवादपारम्पर्यस्यादरपरिग्रहादेवा- प्तोक्तत्वानुमानात् । ऐतिह्यभङ्गः ॥

अभावो मानान्तरम् । न ह्यनुपलम्भानपेक्षं नयनमभावग्रा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वाभावादित्याह प्रवादेति । प्रवादमात्रं च न मानमिति भावः ।

अभावो मानान्तरमिति भट्टमतमुपन्यस्यति अभाव इति । अन्वय- व्यतिरेकौ दर्शयति न हीति । यन्मते नयनमभावग्राहि तन्मतेऽप्यनुप- लम्भसापेक्षमेव, तथाच नयनमाश्रयग्रह एव उपक्षीणमवश्यापेक्षणी- योऽनुपलम्भस्तस्यैव मानत्वादिति भावः । ननु करणत्वे सति प्रमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तर्भाव इत्याह प्रवादेति । प्रवादमात्रं च प्रमाणमेव न भवतीति भावः ।

ननु योग्यानुपलब्धिर्मानान्तरम्, अभावग्राहकतदुपलंभे च त- दभावाग्रहादित्यत आह अभाव इति । नन्वनुपलब्धिर्नाभावग्राहिका किञ्चिदिन्द्रियं स्वरूपसन्नभावश्चेति द्वयमेव तद्ग्राहकमित्यत आह नहीति । तथासति शुक्तौ रजतत्वाभावः सन्निकृष्टं चक्षुश्चेति अभाव- ग्रहापत्तौ तद्भ्रमो न स्यादित्यत आह इदमिति । तथा चावश्यकत्वा- त्तत्र योग्यानुपलब्धिर्मानमित्यर्थः । न च तत्र दोष एवाभावग्रहप्रति- बन्धकः, अभावभ्रमानुत्पत्त्यापत्तेः । न च दोषादेव तदुत्पत्तिः, दोष-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आवश्यकत्वादिति। कारणताया इति शेषः । यदि दोषमात्रमभावग्रह- प्रतिबन्धकं तदा दोषसत्त्वे तत एव तदसत्त्वे भ्रमसामग्रीभूतदोषादे- वाभावभ्रमः क्वापि न स्यादित्याह अभावभ्रमेति । ननु कश्चन दोषो- ऽभावप्रमाप्रतिबन्धकः कश्चनाभावभ्रमजनक इति नोक्तदोष इत्याश- येनाह न च दोषादेवेति । दोषस्यापीति । तादृशी च सामग्र्यनुपलब्धिरेवा- न्वयव्यतिरेकात्, चक्षुरादेश्चाधिकरणग्रह एवोपक्षयः, प्राथम्यभा- वेनाभावप्रत्यक्षहेतुत्वात्, विशेषणतायाश्च प्रत्यासत्तित्वानभ्युपग- मादिति भावः । नन्वनुपलब्धिर्न तथा किन्तु विषयीभूतोऽभाव एव

---

(१) वेदस्य प्रामाण्यमि० ।

हि, इदं रजतमिति विभ्रमाभावापत्तेः। न च तदकरणं, तल्ल-क्षणानां व्यापारवत्करणान्तरचरमभावादीनाम(१)व्यावृत्तेः। न

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

णत्वचिन्ता तदेव तु नास्तीत्याह न चेति। यावद्व्यापारवत्करणान्तर-चरमभावित्वस्य फलाव्यभिचारित्वस्य वा करणलक्षणस्य तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः। व्यापारवदिति न कारकविशेषणं, वैयर्थ्यापातात्, व्या-पारविशिष्टस्यैव कारकत्वात्। न चानुपलम्भस्य व्यापाराभावाद-करणत्वम्, उक्तलक्षणस्यैव करणत्वनिर्वाहकत्वात्। नन्वन्वयव्यतिरे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यापि भ्रमाभ्रमसाधारणधीहेतुमादायाभावज्ञानजनकत्वात्। तत्र यद्यभावः स्वरूपसन्नेवाभावग्राहकः स्यात्तदाऽभावभ्रमो न स्यात्। ननु भाववत्यभावभ्रमः करणदोषात्, न च प्रतियोगिस्मृत्याश्रयग्र-हानुपलब्धयः स्वभावतो दुष्टाः, किन्त्विन्द्रियं पित्तादिना दुष्टमिति तदेव तद्भ्रमहेतुरतोऽभावप्रमायामपि तदेव मानम्। मैवम्। इन्द्रि-यस्यापि दुष्टत्वं दोषसाहित्यमात्रम् न त्वन्यत्, तच्चानुपलब्धावपि तुल्यम्। नन्वेतावताऽनुपलब्धिः कारणमस्तु न तु करणमित्यत आह न चेति। यत्किञ्चिद्व्यापारवत्कारकान्तरचरमभावित्वं व्यापा-रान्तरस्यापीति तदपि करणं स्यादित्यत उक्तं व्यापारवदिति। तेन यावद्व्यापारवत्कारकान्तरचरमभावि करणमित्यर्थः। यद्वा यथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथेत्यत आह—तत्र यदीति। तथाच भ्रमस्थले तदभावान्न साधारण-सामग्री स इति भावः। तदेव मानमिति। एवं चानन्यगतिकतया विशे-षणताप्रत्यासत्तिरपि कल्प्येति भावः। तेनेति। सामान्यपदोपादानेने-त्यर्थः। यावदिति। कारकान्तरयावदित्यर्थः। कारकान्तरयावद्व्यापार-चरमभावि करणमित्यर्थस्तेन फलायोगव्यवच्छिन्नं करणमिति लभ्यते, इन्द्रियसन्निकर्षादीनां च व्यापाराणां करणत्वमिष्टमेवेति भावः। नन्वेतन्मते निर्व्यापारस्यापि कारकतया व्यापारवत्पदं व्यर्थं यावत्कारकान्तरचरमभावित्वस्यैव सम्यक्त्वादित्यरुचे-राह यद्वेति। तथाच व्यापारपदं वतिप्रत्ययान्तं चरमव्यापारतृतीयलि-

---

(१) ०वत् कारकान्तरमभावत्वादीनाम०।

च नयनमपि करणम् ,एकत्रोभयनिषेधादिति। नयनं भूतल एवा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कसत्त्वान्नयनमपि करणं नयनमेव कारणं तत्र स्यादित्यत आह न चेति। शुक्तौ रजतत्वोपलब्धेस्तदभावानुपलम्भ इति भ्रमानुरोधाद-नुपलम्भस्य कारणत्वं वाच्यम्, रजतत्वाभावानुपलम्भश्च शुक्तित्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्यापारस्य तृतीयलिङ्गपरामर्शादेः कारकान्तरचरमभावित्वेन कारण-त्वं तथैतस्यापि स्यात्। कारकान्तरचरमभावित्वं च नोत्पद्यमानत्वं किन्तु विद्यमानत्वमात्रम्, तच्चानुपलम्भेऽपि विद्यत एव। न चैवं सर्वेषां करणत्वप्रसङ्गः, निमित्तसमावेशेन संज्ञासमावेशस्येष्टत्वात्। यत्तु व्यापारवदिति कारकस्यैव विशेषणम्। तन्न। व्यापारविशि-ष्टस्यैव कारकतया वैयर्थ्यापत्तेः। न च व्यापाराभावान्नानुपलब्धिः करणम्, उक्तमात्रस्यैव करणतानियामकत्वे व्यापारवत्त्वस्य विशेष-णत्वे गौरवात्। ननु चाभावप्रमायामिन्द्रियमपि करणं तदन्वयाद्य-नुविधानादित्यत आह—न चेति। अभावप्रमाया इन्द्रियजन्यत्वेन

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ङ्गपरामर्षपरं दृष्टान्तलाभायोपात्तमिति भावः। व्यापारद्वारा कारका-न्तरचरमभावित्वं कर्मादेरपीत्यतिव्याप्तिरित्याशंक्य निराकरो-ति नचैवमिति। विशेषणमिति। यथाश्रुतमेवेति भावः। अन्यथा प्रथमप-क्षभेदानुपपत्तेः। व्यापारविशिष्टस्येति। यद्यपि निर्व्यापारानुपलब्धेरपि कारकत्वाभ्युपगमात्ताद्विशेषणं व्यावर्त्तकं भवत्येव, तथापि तथात्वे-ऽपि वैयर्थ्यमेव, व्यावर्तनीयकारकान्तराव्यावर्तकत्वात्। यथोक्तवि-वक्षया तु सिद्धान्तः समीहितमिति भावः। उक्तमात्रस्यैवेति। यावत्कार-कान्तरव्यापारचरमभावित्वस्यैवेत्यर्थः। न च पूर्वं व्यापारविशिष्टस्यै-व कारकत्वमुक्तमिदानीं तु निर्व्यापारस्यापि कारकत्वविशेषकरण-त्वस्वीकारे विरोधः। पारिभाषिककरणत्वस्य कारकत्वाव्याप्य-त्वात्। सामान्यविशेषभावस्वीकारस्तु कारकत्वकरणत्वयोर्व्यापा-रविशेषवत्कारणं करणमिति लक्षणाभिप्रायेणेति भावः। अभावप्रमाया इति। यद्यप्यनुपलब्धेन्द्रियसहकारितया न परोक्षज्ञानप्रयोजकत्वं क्वा-पि दृष्टं तथा प्राङ्नास्तितास्थले तदापि दृष्टमेवेत्युभयप्रयोज्यत्वे प्रत्य-

न्यथासिद्धमिति(१) चेत् । न । दोषबलात्तद्गतव्यावर्तकधर्मा(२)नुपलम्भवदभावस्याप्यनुपलम्भेऽनुपलब्धेरकारणत्वात् । अभावानुपलम्भेनैव भावग्रहापत्तेश्च । तथासतीन्द्रियमनवकाशमिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नुपलम्भवद्दोषमहिम्नैवेति नाभावोपलम्भेऽनुपलब्धिः कारणमतो न प्रमाणमित्याह दोषबलादिति । किञ्च नयनं भावग्रहेऽपि करणं न स्यात्

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रत्यक्षत्वमनुपलब्धिजन्यत्वेन संकरापत्तेः, किन्तु प्रत्यक्षज्ञानभिन्नत्वं(३) तथापि विरुद्धयोरुपाध्योरपि संकरो न भवत्येव । अथाधिकरणधीरिन्द्रियव्यापार इति न तदन्यथासिद्धम्, अन्यथा संनिकर्षोपक्षीणमिन्द्रियमपि न हेतुः स्यात् । मैवम् । हेतुत्वे सिद्धे तद्व्यापारत्वात्, तदेव नास्ति प्राप्त्यभावात् । न च विशेषणता प्राप्तिः, विशेषणतायां सत्यामिन्द्रियग्राह्यत्वं तस्मिंश्च सति विशेषणतेत्यन्योन्याश्रयात् । न च ज्ञानाकरणकत्वादभावप्रमाया इन्द्रियसाध्यत्वम्, यथाहि ज्ञानकरणकत्वाविशेषेपि न शाब्दादेरनुमितित्वमेवमज्ञानकरणकत्वेपीन्द्रियजन्यं साक्षात्कारि तद्विजातीयं चानुपलब्धिजन्यमिति भावः । दोषबलादिति । तद्गतः शुक्तिगतो व्यावर्तको धर्मः शुक्तित्वादिस्तस्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

क्षत्वपरोक्षत्वप्रसङ्ग इति भावः । अनुभवत्वेनेति । यद्यप्येवमनुभवत्वमेव जातिर्मास्तु प्रत्युत ज्ञातकरणप्रयोज्यं परोक्षत्वम् अनुभवत्वे तु न किञ्चित्प्रयोजकम्, तथापि प्रत्यक्षभिन्नज्ञानत्वमज्ञात्वा परोक्षत्वप्रत्ययाभावेन तेनैतदन्यथासिद्धिः । प्रयोजकं च संस्कारान्यज्ञानाकरणकत्वमेवेति । तथापीति । अत्र च विरुद्धत्वं न परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं, भूतत्वमूर्तत्वयोर्व्यभिचारात् । नापि परस्पराभावव्याप्यत्वं, तदनवधारणात्, किन्तु परस्पराभावात्मकत्वं परस्परानिरपेक्षकारणप्रयोज्यत्वं वेति भावः । अनुपलब्धत्वप्रत्यक्षत्वसंकरोऽपि बोध्यः । रूपसाक्षात्कारे प्राङ्नास्तितास्थले परस्परव्यभिचारादिति । यथाहीति

---

(१) नयनभूतल एवान्यथासिद्धिरिति० । (२) ०त्वात्तद्गतधर्म्मानु० ।

(३) अत्र टीकादर्शनेन प्रकाशे कश्चित्पाठो भ्रष्ट इति ज्ञायते ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुपलम्भाद्दोषाधीनादिदं रजतमित्यत्र नाभावग्रह इति शुक्तौ रजतभ्रमोत्पत्तिरिति भावः। नन्वत्रोक्तमभावभ्रमो न स्यात्। अत्र वदन्ति। न प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरभावप्रमाकरणं तज्ज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात्। नापि प्रतियोगिमदधिकरणज्ञानाभावः, आरोप्य निषेध्यत इत्यभ्युपगमात्। नापि प्रतियोगिमदधिकरणप्रमाया अभावः, अत्यन्ताभावग्रहे तादृशप्रमाया अप्रसिद्धेः। नाप्यधिकरणप्रमायां प्रतियोगिमत्त्वप्रकारकत्वाभावः, विनश्यदवस्थघटवत्कपालप्रमानन्तरं ध्वंसप्रतीतेः, आरोपस्याहेतुत्वेपि तत्राभावधीर्न स्यात्। न चानुपलब्धेरभावग्रहाहेतुत्वे घटवत्यपि तदभावग्रहापत्तिः, तत्र घटाभावाभावादेव तदनुपपत्तिः। न चेन्द्रियस्याधिकरणग्रह एवोपक्षयः, अन्धस्य त्वगिन्द्रियोपनीते नीले स्मृतपीतत्वस्यानुपलब्धेरभावधीप्रसङ्गात्। प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वे त्वभावधीः प्रत्यक्षा न त्वनुपलब्धिलिङ्गजन्या, अनुपलब्धेरज्ञानात्, आप्तवाक्यस्येव तज्ज्ञापकस्याभावात्। न चाज्ञातैव रूपाद्युपलम्भस्यानुपलब्धी रूपाद्यनुपलब्धिं गृह्णाति भूतले घटाभावमिवेति वाच्यम्। उपलम्भस्य त्वन्नयेतीऽन्द्रियतया योग्यानुपलब्ध्योपलम्भाभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्, अनुपलब्धिमात्रस्याभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्वमतेनोक्तं वैशेषिकनये शाब्दानुमित्योरभावादिति। दोषाधीनादिति। यद्यपि दोष एव रजतत्वाभावप्रतिबन्धको न तु शुक्तित्वानुपलम्भः, अन्यथा वैपरीत्यापत्तेः, अत एव मूले तथैवोक्तम्, तथापि दृष्टान्तत्वेनैव हेतुत्वं बोध्यम्। यद्यपि दोषवैचित्र्यात् कश्चन दोषोऽभावग्रहप्रतिबन्धको नाभावभ्रमकारणमित्यनुपलब्धेरकारणत्वेप्यभावभ्रम उपपद्यत एव, तथापि वक्ष्यमाणप्रकारेणाप्यनुपलब्धिहेतुत्वनिराकरणं शक्यत एवेति हृदि निधाय प्रकारान्तरमाह—अत्र वदन्तीति। तथा चानुपलब्धेर्निर्वक्तुमशक्यत्वात्, शक्यत्वे वा कारणत्व एव मानाभावात्कुतः करणत्वमिति भावः। न चारोपो न हेतुरिति प्रतियोगिमदधिकरणज्ञानाभावानुपलब्धिरित्याह आरोपस्याहेतुत्वेपीति। एवमप्युक्तप्रतीतिस्थले ध्वंसप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः। आप्तवाक्यस्येति। मन्दिरोदरे चैत्रो निपुणतरमनुसृतो न चोपलब्ध इत्यादेरिति शेषः। वस्तुतो योग्यानुपलब्धिः कारणं भ-

चेत्। न। भावभेद एव(१) सावकाशत्वात्। तुल्यन्यायेनैव विवेको न शक्यत इति चेत्। न। अस्याभावेऽपि तुल्यत्वात्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अभावानुपलम्भस्यैव तत्र करणत्वसम्भवादित्याह अभावेति। भावभेद इति। किञ्चिद्भावं गृह्णदेवेन्द्रियं न निरवकाशमित्यर्थः। विनिगमनाभावात् योग्यं सर्वमेव भावं ग्रहिष्यतीन्द्रियमित्याह तुल्येति। तर्हि भावमेव गृह्णाति न त्वभावमपीत्यत्रापि विनिगमनाभाव एवेत्याह अस्येति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वग्राहकत्वात्। नचेन्द्रियेणाभावस्य प्रत्यासत्त्यभावः, इन्द्रियानुविधानेन तज्ज्ञनकत्वसिद्धाविन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पनादिति संक्षेपः। किञ्चैवं भावबुद्धिरप्यभावानुपलब्ध्यैव स्यान्न त्विन्द्रियादित्याह अभावानुपलम्भेनैवेति। तथासतीति। भावाभावयोरग्रहादित्यर्थः। भावभेद इति। कश्चिद्भाव इन्द्रियेण ग्रहिष्यत इत्यर्थः। तुल्येति। भावत्वाऽविशेषेपि कश्चिद्भावोऽनुपलब्ध्या ग्राह्यः कश्चिदिन्द्रियेणेति विवेको न शक्यग्रह इत्यर्थः। अस्याभावेपीति। यथा

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घत्वेव नतु करणं कल्पनीयप्रमाणभावत्वात्। न च भावग्रहेऽप्यभावानुपलब्धिरेव करणमिति वैपरीत्यमेवास्त्विति वाच्यम्। अन्यप्रकारकान्याधिकरणकविरोध्युपलम्भस्यापि विरोधितया तत्प्रकारकतदधिकरणकविरोध्युपलम्भस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति निर्विकल्पकनिराकरणकभावग्रहयोस्तदसम्भवेनावश्यमिन्द्रियस्य करणत्वात्। न च कारणत्व एव मानाभावः, जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसंगेन योग्यानुपलब्धेः कारणत्वात्। न च योग्यव्यक्तिघटितविशेषणताया एव ग्राहकत्वम्, वायौ चक्षुषा रूपाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः। न चैवमभावानुपलब्धिरपि भावग्रहे कारणम् साधिकरणकप्रकारकबुद्धेरिष्टापत्तेरित्यभिप्रेत्याह संक्षेप इति। केचित्तु अभावस्य योग्यानुपलब्धिर्नाभावग्रहे कारणम् अभावग्राहकसामग्र्यां प्रतियोग्यारोपोऽपि प्रविष्ट इति तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानकारणतापत्तेरात्माश्रयादित्याहुः। तदयुक्तम्। तद्व्याप्यपदस्यासाधारणोपलम्भकपरतया तत्पदेनैव प्रतियो-

(१) भेदमादायैव इति पाठान्तरम्।

विस्तृतं चैवं शास्त्र एवेत्यलमनेन ।

अभाव एव मूलभूतोऽसम्भवी कुतो मानभेदचिन्ता । ना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नन्विन्द्रियस्य भावेन सह संयोगादिः सन्निकर्षोऽस्ति न त्वभावेनापि, न चासंनिकृष्टमिन्द्रियं ग्राहकमित्येव नियामकमिति चेत् । न विशेषणताया प्रत्यासत्तेरिहापि सत्त्वात् । अभावे गृहीते विशेषणता तया च ग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति चेत् । न । तदुपलब्धेस्तु प्रत्ययजननस्वाभाव्यलक्षणाया विशेषणतायाः पूर्वमपि सत्त्वात् । किञ्चेन्द्रियस्यान्वयव्यतिरेकसत्त्वात्तदेव तत्र करणं, न त्वधिकरणग्रहोपक्षीणं तत्, त्वगिन्द्रियोपनीते पीतेऽन्धस्यापि नीलिमव्यतिरेकग्रहापत्तेः । प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणग्रहणं तन्त्रमिति चेन्न । वायौ चक्षुषा रूपाभावानुपलम्भप्रसङ्गात् । तत्र रूपाभावोऽनुमीयते इति चेन्न । लिङ्गाभावात् । अनुपलभ्यमानत्वमेव लिङ्गमिति चेन्न । तस्याप्यनुपलम्भात् । न ह्यनुपलब्धिरपि योग्यानुपलब्ध्या गृह्यते । उपलब्धेरयोग्यतया तत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् । प्रतियोगिग्रहे च इन्द्रियस्य सामर्थ्यादभावग्रहेपि सामर्थ्यकल्पनादित्यभिप्रेत्याह विस्तृतमिति ।

प्राभाकरं मतमुत्थाप्य निराकरोति अभाव एवेति । मूलतः—तत्त्वतः,

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कश्चिद्भावो ग्राह्यः कश्चिन्नेति विनिगन्तुं न शक्यते तथाऽभावो ग्राह्यो न भाव इत्यपि तथेत्यर्थः । किञ्चाभावग्रह इन्द्रियानुविधानादिन्द्रियं तत्र हेतुरन्यथा निमिलिताक्षस्यापि घटानुपलब्ध्या घटाभावधीप्रसङ्गः, नापीन्द्रियार्थसंनिकर्षे सत्यनुपलब्धिं विनाऽभावधीविलम्ब इत्यभिसन्धायाह विस्तृतं चेति ।

अभाव एवेति । प्रमेयत्वं भावत्वव्याप्यमित्यर्थः । अतो न सिद्धासि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ध्यारोपवारणादिति दिक् । अन्यथा निमीलिताक्षस्यापीति । न च चक्षुरुन्मीलनादिसहकारिविरहान्न तत्र योग्यानुपलब्धिरिति वाच्यम् । चक्षुरुन्मीलनादेः संनिकर्षोपक्षीणत्वेन तदपेक्षायामिन्द्रियस्याप्यपेक्षणेन तस्यैव कारणत्वौचित्यादिति भावः ।

स्तीति धीरिति(१) चेत्। न अस्या आश्रयस्वरूपभेदालम्बनत्वात्। तथाहि—अस्ति तावद्भावाभावोदासीनमाश्रयस्वरूपम्। कीदृश्यन्यथाभावः समवैति(२)? न तावत्तद्वति(३), आत्माश्रयत्वात्। नापि तज्जातीयवति, अनवस्थितेः। नापि तद्धीने(४), भावाभावयोरविरोधापत्तेः। भावाभावयोश्च ना-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

असम्भवी-अधिकरणभिन्नत्वेन प्रमाणागोचरः। अत्र प्रमेयत्वं भावत्वव्याप्यमित्यर्थः। तथाच न सिध्यसिद्धिव्याघात इत्यर्थः। नास्तीति। मानमित्यध्याह्रियते समावसन्नमनुषज्यते वा। इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरेवाभावे मानम्, अस्या भूतलमात्रालम्बनत्वे घटवत्यपि प्रसङ्गादिति भावः। अत्रान्यथासिद्धिमाह अस्या इति। यादृशे भूतलेऽभावः प्रयुज्यते तदेवाभावधीहेतुरित्यर्थः। आत्माश्रयेति। स्वस्मिन् स्वावृत्तिवत् स्वविशिष्टेपि स्ववृत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः। अभावान्तरवत्यभावान्तरं प्रयुज्यतामित्याशंक्यानवस्थया दूषयति नापीति। तद्धीन इति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्धिव्याघातः। नास्तीति धीरिति। अस्ति तावदिह भूतले घटो नास्तीति धीः, न च भूतलमात्रं तदालम्बनं घटवत्यपि प्रसङ्गात्, नापि केवलं भूतलं अतिरिक्तकैवल्यानङ्गीकारात्। न च भूतलमेव कैवल्यं पौनरुक्त्यापत्तेरित्यभावसिद्धिरित्यर्थः। आश्रयस्वरूपभेदमाह—तथाहीति। अस्ति भूतलविशेषो यत्राभावः सम्बद्ध्यते, अन्यथा देशादिनियमेन तद्व्यवहारो न स्यात्, तथाच स एवाभाव इत्यर्थः। आत्माश्रयादिति। स्वविशिष्टे स्वावृत्तेरित्यर्थः। अनवस्थितेरिति। अभावान्तरवत्यभाववृत्तेरेव तस्याभावान्तरवति वृत्तेरपर्यवसानादित्यर्थः। तद्धीन इति। घटवतीत्यर्थः। अविरोधेति। सहावस्थानादित्यर्थः। भावाभावयोश्चेति।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अतिरिक्तेति। त्वयेति शेषः। अङ्गीकारे च पर्यवसितं विवादेनेति भावः। ननु घटभावादिपदस्यात्यन्ताभावपरत्वेऽन्योन्यसंसर्गिता चेत्यनेन

---

(१) धीरस्तीति०। (२) सम्बध्यते। ता० पु।
(३) तावद्वति—ता० पु०। (४) तद्विने।

स्तीति व्यवहारदर्शनात् । घटाभावेऽपि यदि घटोऽस्ति उपलभ्येत । नास्ति चेदभावान्तरम् । न चेत्सिद्धमीहितम् । घटे च घट(१)तादात्म्याभावो नास्तीति यदि घटविधिः तदानवस्था । अथाश्रयस्वरूपम् । उक्तमुत्तरम् । एवं घटाभावपटाभावयोः प्रागभावप्रध्वंसयोर्नैक्यं नान्योन्यसंसर्गिता वेति विकल्प्य दूषणमभिधानीयमिति चेत् । मैवम् । विचारासहत्वात् । किमिदं परिपन्थितर्कमात्रम् ? यदि भूतलौदासीन्यं न स्यात् तदा अभावो न सम्बन्ध्येतेति, विपर्ययपर्यवसानादाश्रयभेदसाधनं वा । नाद्यः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भाववतीत्यर्थः। अधिकरणस्वरूपमेवाभावव्यवहारहेतुरिति प्रकारान्तरेण व्यवस्थापयन्नाह भावाभावयोश्चेति । समीहितमिति(२) । तत्राधिकरणस्वरूपेणैवाभावव्यवहार इत्यर्थः। घटे चेति । अन्योन्याभावाभावस्य घटरूपतया घटे घटान्तरं तत्रापि घटान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः । अथेति । घटाभावाभावव्यवहारस्य घटरूपाश्रयमात्रसाध्यत्वे भूतलेऽपि घटाभावव्यवहारोऽधिकरणस्वरूपेणैव कार्य इत्यर्थः। एवमिति । घटाभावे पटो नास्तीति व्यवहारः प्रागभावे प्रध्वंसान्योन्याभावव्यवहारश्चा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यथा भूतले घटो नास्तीति व्यवहारः तथा घटाभावे घटो नास्तीति व्यवहारोऽस्तीति तत्राप्यभावान्तरं स्यादित्यर्थः । एतदेव स्फुटयति घटाभाव इति । सिद्धमिति । स्वरूपालम्बनेनैव नास्तीति धीरित्येवंरूपमित्यर्थः । घटविधिरिति । अभावाभावस्य भावात्मकत्वादित्यर्थः । एवमिति । घटाभावपटाभावयोः प्रागभावध्वंसयोरिति यथासंख्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विरोधः, घटाभावाभावे पटाभावसंसर्गादित्यत आह घटाभावपटाभावयोरिति । तथाच घटाभावपटाभावभावयोर्नैक्यं प्रागभावप्रध्वंसयोर्नान्योन्यसंसर्गितेत्यनुषज्जत इत्यर्थः। यद्वा घटाभावयोरित्यत्रैव यथासंख्यं प्रागभावप्रध्वंसयोरित्यस्याभेदेनान्वय इत्यर्थः । तथाच घ-

---

(१) ०च तद्घट० । (२) शङ्करमतेऽत्र मूले-सिद्धं समीहितम्-इति पाठो बोध्यः।

आपादनमात्रस्योपलम्भानङ्गत्वात् । नेतरः । सम्बन्ध्यते चाभाव इत्यात्मनो विपर्ययस्य स्वतोऽप्यसिद्धेः । परसिद्धेन परस्यापादानमिदमाभासं सर्वथानुपलभ्यमानोशाधि(१)शङ्काग्रस्तत्वादितिवदात्मप्रतिक्षेपकम् । अत एव सम्बन्धप्रश्नोऽसंगतः । अ-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धिकरणस्वरूप एवागत्या स्वीकार्य इत्यर्थः । आपादनमात्रस्येति । विपर्ययपर्यवसितस्येत्यर्थः । अभावाप्रसिद्ध्या व्याप्तिग्रहान्मूलशैथिल्यमपि द्रष्टव्यम् । इदमसाधकं सर्वथानुपलभ्यमानोपाधिशंकाग्रस्तत्वादित्यनुमानमात्मप्रतिक्षेपकं यथा तथा अभावो नास्तीति अभ्युपगम्य सम्बध्यते चाभावस्तस्मादन्योदासीनं भूतलमिति परसिद्धेन विपर्ययसिद्धौ स्वव्याघातकतैवेत्यर्थः । अथवा विपर्ययरूपाप्रतिक्षेपकत्वं न ह्यभावानङ्गीकारे विपर्यय एतादृशः सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च यादृशकपाले घटः समवैति तादृशे न घट इति व्यवहारोपि स्यादिति घटादिविलोपः स्यादिति भावः । अत एवेति । अभावानङ्गीकारादेवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मन्वयः । अत्रान्योन्याभावसंसर्गाभावान्तरस्वीकारेऽनवस्था, अन्यथा चाश्रयरूपमभावव्यवहारहेतुरिति सिद्धमित्यर्थः । घटाश्रयस्यैव तदभावाश्रयस्याप्यननुगतत्वादिति भावः । आपादनमात्रस्येति । विपर्ययपर्यवसितस्य तर्कस्य परमतप्रतिषेधानङ्गत्वादित्यर्थः । अभावाप्रसिद्ध्या व्याप्तिग्रहाच्छिथिलमूलत्वमपीति भावः । आत्मप्रतिक्षेपकमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

टप्रागभावप्रध्वंसयोरित्यर्थः पर्यवस्यतीति भावः । अन्योन्याभावेति । नैक्यमित्यत्रान्योन्याभावान्तरस्वीकारे नान्योन्यसंसर्गिता चेत्यत्र संसर्गाभावान्तरस्वीकारे चेत्यर्थः । नन्वाश्रयस्वरूपस्याननुगतत्वात् नानुगतव्यवहारे हेतुत्वमत आह घटाश्रयस्येवेति । तथाच यथा तदभावाश्रयत्वमननुगतानां तथा ममाभावव्यवहारहेतुत्वमिति भावः । यद्वाऽभावरूपस्याश्रयस्य तदाप्यननुगतत्वादित्यर्थः । तथाच तदृष्टा-

---

(१) ०पाधिकं० ।

तिरेकिणस्तस्यासिद्धेः । जन्मप्रश्नेऽपि प्रागसत्त्वोपलक्षितं रूपं कीदृशि ? अभाववति, यदैव ताद्रूप्यं तदैव तेन तदभाववत् । अथ

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः । अतिरेकिण इति । भूतलभिन्नस्येत्यर्थः । ध्वंसमाश्रित्याह जन्मेति । प्रश्नस्वरूपमाह प्रागिति । पूर्वं यदभावस्वरूपं नास्ति तत्कीदृशे भूतले वर्तते इत्यर्थः । उत्तरमाह अभाववतीति । नन्वेवमनवस्थेत्याह यदैवेति । ताद्रूप्यमभावजन्यम्, न ह्यभावे जाते कपालं नाभाववदिति सम्भवतीति भावः । अथेति । अभावजन्यपूर्वावस्था कीदृशीत्यर्थः । उत्तरं भाववतीति । घटतत्संयोगयोर्मध्ये कपालं कीदृगिति प्रश्ने किमुत्तरमित्याह अथेति । तादृशकालाभावादिति । उत्तरमाह तदेति । इदमिति । आश्रयस्वरूपेण व्यवहारोपपादनमित्यर्थः । लयोत्पत्ती ध्वंसप्रागभावौ तौ चेन्न स्तस्तदा 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सम्बध्यते चाभावस्तस्मादस्त्युदासीनं भूतलमिति परसिद्धेन विपर्ययसिद्धौ तेनैव व्यवहारोपपत्तौ नाभावोऽभ्युपगन्तव्य इत्येवंरूपव्याघातग्रस्तमित्यर्थः । परसिद्धेनाप्यभावमुपादायैव प्रसङ्गस्तथा चाभावसिद्धिरित्यात्मप्रक्षेपकतेत्यर्थ इत्यन्ये । किञ्चैवं यादृशि संस्थानविशेषविशिष्टे कपाले घटो वर्त्तते तादृक्कपालमेव घटव्यवहारजनकमस्त्विति किं घटेनेत्यपि स्यादिति भावः । अतिरेकिण इति । सम्बन्धस्य भेदगर्भत्वेनाभेदे संबन्धासिद्धेरित्यर्थः । जन्मप्रश्नमेव विवृणोति प्रागसत्त्वेति । प्राक् यदभावस्वरूपं नासीत्तदिदानीं कीदृशि वर्त्तते इत्यर्थः । उत्तरमाह—अभाववतीति । अनवस्थां परिहरति यदैवेति । ता-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्तेन भूतलादीनामप्यभावव्यवहारकारणत्वं ममेति भावः । सम्बध्यते चाभाव इति । तेनैवेत्याद्यभ्युपगन्तव्य इत्यन्तं व्याघातस्वरूपपरम् । व्याघातग्रन्थत्वं च सम्बध्यते चाभाव इत्यस्य क्वाचित्कमित्येवंरूपामिति पाठः । तत्र च सम्बध्यते चाभाव इत्यनेन व्याघातः । तेनैवेत्याद्यभ्युपगन्तव्यमित्यन्तं व्याघाताश्रयकथनपरम् । परसिद्धेनेति । विपर्ययव्याघातः पूर्वं मुक्तः प्रसङ्गव्याघातस्त्वधुनेति भेदः । सम्बन्धासिद्धेरिति । त्वन्मते

प्राक्कालमाश्रित्य प्रश्नः । तदा भाववति(१) । अथान्तरार्क कालमाश्रित्य प्रश्नः । तदा विरोधः । इदं सर्वलयोत्पत्तिप्रतिक्षेपकं सत्कार्यवादमनुपततीति(२) महदिन्द्रजालम् । घटाभाव एव च घटनास्तिता । अतिरेकेऽनवस्थितेः । न त्वेवं प्रकृतेऽपि भूतलस्वरूपस्यातिप्रसङ्गत्वात् । ततः सम्बन्धवदिदमवश्याङ्गीकर्त-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ते सत' इति प्राभाकरस्यापि सांख्यमतानुप्रवेशादपसिद्धान्त इत्यर्थः । घटाभावे घटो नास्तीति यद्विकल्पितं तत्राह घटाभाव एवेति । अभावेऽभावान्तरभावेऽपि स्वरूपनिबन्धन एव व्यवहार इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्रूप्यं अभावजन्यमित्यर्थः । लयोत्पत्तीति । ध्वंसप्रागभावावित्यर्थः । घटाभावे घटो नास्तीत्यत्राह—घटाभाव एवेति । भावाभावयोरभावप्रतीत्यविशेषेऽप्यभावेऽभावान्तरस्वीकारेऽनवस्थाऽतोऽनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमेवाभावविषयो भावे तु बाधकाभावादतिरिक्ताभावसिद्धिरित्यर्थः । सम्बन्धवदिति । यथा सम्बन्धशून्यः समवायः स्वरूपेणैव स्था(?)-(३)किन्तु तृतीयमादाय, अथानवस्थामूलत्वं द्वितीयस्य, तर्हि प्रथमस्यापि तथात्वमिति सोपि परिहार्यः । अत्र प्रतीत्यविशेषात् स एवाभावस्तत्र वर्त्तते, न चात्माश्रयः, प्रमेयत्ववत् प्रमाणासिद्धत्वात् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति शेषः । तादूरूप्यं यद्यभावत्वमेवोच्यते तदोद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरत आह अभावजन्यमित्यर्थ इति । संयोगे सम्बन्धान्तरं सद्विशेषयति यथेति । प्रमेयत्ववदिति । संयोगसमवायाभ्यामेव स्वस्य न स्वस्मिन्वृत्तिः स्वरूपसम्बन्धेन तु प्रतीतिसिद्धा सा स्वीक्रियते एवेति भावः । यद्यप्येवं भूतलादावप्याधारत्वप्रतीतेस्तथैवोपपत्तिस्तत्राप्यतिरिक्ताभावो न सिध्येत् । अन्यथाऽभावेप्यभावान्तरस्वीकारापत्तिः । तथाप्याधारत्वप्रतीतेरुत्सर्गतो भिन्ननिष्ठतया तथाऽतिरिक्ता-

---

(१) ०ति विरोधः । (२) ०दमापतीति—तो पु ।
(३) अत्र पाठो भ्रष्टः प्रतिभाति ।

ध्यम् । घटाभावे पटो नास्तीत्यत्र का वार्ता । प्रकृतैव । तर्हि सापि पटनास्तितेति सर्वप्रतिपक्षविरहे जगच्छून्यं स्यादित्यस्मत्पन्थानमनुसरेति चेत् । मैवम् । स्वरूपेण तन्निषेधव्यवहारविषयत्वेऽपि कश्चित्तद्विरोधिस्वभावो मध्यस्थश्चेति सम्भवात् । वस्तुवैचित्र्यस्यापर्यनुयोज्यत्वात् इति । सघटजातीयभूतलात्पृथग्भूतलमिति चेत् । न । भूतलत्वेन पृथक्त्वस्यानुपपत्तेः । साधारणधर्मस्या-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रकृतैवेति । तत्राप्यनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपेणैवाभावव्यवहार इत्यर्थः । यद्यपि अभावेऽप्यभावान्तराङ्गीकारे नानवस्था, किञ्च प्रतीतेस्तौल्येन

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यद्वा प्रतीतेस्तौल्येन घटाभावेऽप्यभावान्तरं वर्त्तत एव, अन्यथा व्यवहारस्य तुल्यत्वादेकत्र यदि स्वरूपेणाभावव्यवहारः स्यात् नूनं भ्रमः स्यात् । किञ्चाभावो यदि घटं प्रति(?) (१) उत्तरं प्रकृतैवेति । अनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमेवाभावव्यवहारहेतुरित्यर्थः । प्रष्टाऽभिसन्धिमुद्घाटयति तर्हीति । एकध्वंसेनान्यध्वंसव्यवहारे घटध्वंसः सकलध्वंसरूप इति घटध्वंसे सकलध्वंसो जायते इत्येकध्वंसे सत्येव जगच्छून्यमापद्येतेति माध्यमिकमतप्रवेश इत्यर्थः । स्वरूपेणेति । घटध्वंसो घटविरोधी न पटादिविरोधीत्यर्थः । सघटेति । अभावव्यवहारकारणमिति शेषः । एकस्मात् सघटभूतलात् सघटमपि भूत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावसिद्धावुत्तरकालमवतीर्णोऽपि प्रतिबन्दिरभावं न बाधते उपजीव्यविरोधादिति रहस्यम् । नन्वेकस्यापि ज्ञानादेः सम्बन्धद्वयेन विशिष्टा प्रतीतिः प्रमा भवत्येवेत्यरुचेराह किञ्चेति । नचेति । तर्कमूलभूतव्याप्तौ नायमुपाधिरापादकव्यापकत्वादित्यर्थः । अत्र विपर्ययसाध्यविशिष्टत्वमनवस्था चेत्यरुचिबीजं नवनिबन्धोपन्यासेन सूचितम् । एकध्वंसेनान्यस्यापीति । घटध्वंसे पटो नास्तीति प्रतीत्या घटध्वंसस्यैव पटादिनास्तितास्वरूपत्वादित्यर्थः । घटे च घटतादात्म्याभावो नास्तीति यदि घटविधिरित्यत्र समाधिमाह मूले घटे च घटा

---

(१) अत्रापि पाठो भ्रष्ट इति विवृतिदर्शनात्स्फुटं ज्ञायते ।

भेदकत्वात् । न हि तरुत्वेन तालस्तमालाद्व्यावर्तते । नापि स-घटत्वेन विरोधात् । अघटस्वीकारेऽभावस्वीकारात् । असति बाधके व्यावृत्तेरसाधनधर्मजत्वात् । सघटभूतलबुद्धेरन्याभूतलबुद्धिरभावव्यवहृतिहेतुरिति चेत् । न । अभावानङ्गीकारे तस्यां(१)सघटभूतलबुद्धिव्यावृत्तव्यवहारस्यैव कर्तुमशक्यत्वात् । स्वरूपभेद-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्राभावोऽप्यङ्गीकार्य एव, तथापि तत्स्वरूपादेव तद्व्यवहारोपपत्तौ द्वितीयाभावाङ्गीकारे गौरवं प्रमेयप्रमेयवत् अस्मिन्नपि प्रतीतिबलात् स्वं वर्ततामित्यपि वदन्ति । व्यावृत्तव्यवहारस्यैवेति । व्यावृत्तव्यवहारोऽन्योन्याभावव्यवहारः, स च वैधर्म्यमपेक्षते, वैधर्म्यं च सघटभूतलबुद्धेर्घटाभावविषयकभूतलबुद्धित्वमेवेति सिद्धोऽभाव इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्तरमन्यदित्यत उक्तं जातीयेति । भूतलत्वेनेति । अवध्यवधिमतोः परस्परावृत्तिरूपेणैवोपस्थितौ पृथक्त्वानिरूपणादित्यर्थः । नापीति । प्रतियोग्यनुयोगिनोर्मिथो व्यावर्त्तकधर्माभावग्रहादित्यर्थः । असति बाधक इति । अभावे तु व्यावृत्तबुद्धावप्यनवस्थया नाभावान्तरस्वीकार इत्यर्थः । व्यावृत्तेः व्यावृत्तबुद्धेरित्यर्थः । सघटेति । न च दोषात् घटवत्त्वाज्ञाने भूतलज्ञानमभावः स्यादिति वाच्यम् । घटवतो भूतलस्य ज्ञानाद्भिन्नं भूतलज्ञानमभावः तद्भ्रमाच्चाभावभ्रम इत्यभ्युपगमात् । अभावेति । भेदोऽन्योन्याभावो नाभ्युपेयते एव वैधर्म्यमपि तन्नियतमिति तदपि नेति व्यावर्त्तकं विना व्यावृत्तव्यवहार एव न स्यादित्यर्थः । ननु बुद्ध्योः स्वरूपमेव भेद इत्युभयाभिमतं तथाच स्वरूपत एव व्यवहारः स्यादित्यत आह स्वरूपभेदेति । न ह्येका या सघटभूतला बुद्धिः सैवान्यापीत्यर्थः । ननु सघटभूतलबुद्धित्वं यत्र नास्ति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावेति । घट एवेति मूलं । घटत्वमेवेत्यर्थः । घटात्मकत्वादिति । घटत्वात्मकत्वादित्यर्थः । क्वचित्पाठ एव तथा । निराकृतमप्यर्थं विशेषतो

---

(१) ०तस्य सघटबुद्धिव्या० ।

व्यवहारस्य सघटभूतलबुद्धावपि सत्त्वात् । असति सघटभूतल-बुद्धित्वे स्वरूपभेदव्यवहार इति चेत् । न । अभावस्वीकारात् । असति व्यावर्तकधर्मे व्यावृत्ति(१)व्यवहारानुपपत्तिः । सर्वत्र व्यावृत्तव्यवहारस्य तत्प्रतिबन्धोपलब्धेः । अत इयं किं भूतल-बुद्धित्वेन व्यावर्तते, अथ घटाविषयत्वेन । नाद्यः । तस्यामपि भूतलबुद्धित्वाबाधात् । न द्वितीयः । अभावस्वीकारात् । सघ-टभूतलबुद्धिमात्रापेक्षया रूपभेद इति चेत् । न साधारणधर्मा-वभासे तन्मात्रापेक्षया स्वरूपभेदव्यवहारस्यैवाभावात्(२)। न हि गौर्गोस्वरूपा(३)द्व्यावर्तते गोत्वेन । ततो भवन्नयं वि-भिन्नव्यवहारोऽसाधारणघटा(४)न्यविषयत्वप्रतीतिनिबन्धनः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

असतीति। यत्र बुद्धौ सघटभूतलबुद्धित्वं नास्ति साऽभावव्यवहारं करो-तीत्यर्थः।अभावेति । नास्तीति कण्ठत एव वाऽभावाभ्युपगमादित्यर्थः। स्वरूपभेदोपि व्यावर्तकधर्माधीनः स चाभाव एवेत्याह असतीति । इय-मिति। अभावव्यवहारहेतुभूता बुद्धिरित्यर्थः। अभावेति। घटाभावविषय-त्वमत्र नञर्थस्याभावादित्यर्थः । असाधारणेति । असाधारणं यद्घ-टादिविषयत्वं धर्मो बुद्धौ तन्निबन्धन इत्यर्थः । विलक्षणव्यवहारस्य वैलक्षण्याधीनत्वादवश्यं घटवत्घटाभावव्यवहारयोर्वैलक्षण्यमभ्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तादृशी भूतलबुद्धिरभावव्यवहारहेतुरित्याह असतीति । व्यावृत्त-बुद्धेर्व्यावर्तकधर्माधीनत्वं प्रसाध्य व्यावृत्तव्यवहारस्य तत्साधयति असति व्यावर्तक इति । अभावे व्यावृत्तव्यवहारः स्वरूपनिबन्धन एव, अ-न्यथाऽनवस्थापत्तेः, अत्र तु बाधकाभावात्सोऽसाधारणधर्मजन्यः, स चासाधारणधर्मोऽभाव इत्यर्थः । अत इति । अतः सघटभूतल-बुद्धेरियं निर्घटभूतलबुद्धिरित्यर्थः । तस्यामपीति । सघटबुद्धावपीत्य-

---

(१) ०व्यावृत्तव्य० । (२) ०स्यैवापहारात् ।
(३) ०स्वरूपमात्राद्व्या० । (४) ०घटाघवि० ।

अपि च भूतलव्यवहारविलक्षणो नास्तीति व्यवहारो भूतलव्यतिरिक्तव्यवहर्तव्यप्रकाशनिबन्धनः, कलशव्यवहारवत्। न च सघटभूतलविलक्षणं (भूतलविलक्षणं ?) वा प्रमेयं नावभासते। अन्यथा एकस्यैव सामान्यस्य व्यञ्जकभेदेन वस्तुस्वरूपस्यैव वाऽभिन्नस्य चित्राकारजगद्व्यवहारगोचरत्वमनिवार्यमिति। घटे च घटाभावसंसर्गनिषेधो घट एव नतु प्रकृते अतिप्रसक्तेः। प्रागभावप्रध्वंसयोरन्योन्यसंसर्गितानिषेधे स्वरूपमेवाभावः सम्बन्धिसम्बन्धयोरिव। संसर्गिताविधौ नैक्यमित्यत्र तु अन्योन्याभावा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पेयमित्याह अपिचेति। विलक्षणानुभव एवाभावे प्रमाणमित्याह नचेति। ननु भूतलमात्रादेव विलक्षणव्यवहारद्वयमस्तु को दोष इत्यत आह अन्यथेति। वस्तुस्वरूपस्यैव वा घटादेरित्यर्थः। ननु यथा घटे घटाभावाभावव्यवहारो घटस्वरूपाधीनस्तथा भूतलस्वरूपाधीनो घटाभावव्यवहारोऽपि स्यादित्यत आह घटे चेति। नहि घटो घटाभावात्मको घटात्मकश्चेति द्विरूपः सम्भवति भूतलन्तु सघटमघटञ्चेति द्विरूपमतस्तत्स्वरूपेण कथमभावधीरित्यर्थः। प्रकृते—भूतले। अतिप्रसक्तेरिति। सघटेनापि तदभावव्यवहारापत्तेरित्यर्थः। प्रागभावप्रध्वंसयोरिति। तत्राप्यन्योन्यसंसर्गाभावव्यवहारस्यानतिप्रसक्तान्योन्याभावसाध्यत्वादित्यर्थः। सम्बन्धीति। घटे रूपसमवाय इत्यत्र स्वरूपमेव सम्बन्ध-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

र्थः। उक्त एवार्थे प्रयोगमाह अपि चेति। भूतलव्यवहारविलक्षणव्यवहारत्वादिति हेतुः स्फुटत्वान्नोक्तः। न चेति। इत भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलविलक्षणघटाभावानुभवः सर्वसिद्ध इत्यर्थः। अन्यथेति। यथा एकस्यैव भूतलस्य सहकारिभेदमासाद्य विलक्षणव्यवहारहेतुत्वं तथैकस्यैव सत्तादेः सामान्यस्य विलक्षणव्यञ्जकवशाद्विलक्षणव्यवहारः स्यादित्यर्थः। घटे चेति। घटान्योन्याभावाभावस्य घटात्मकत्वादित्यर्थः। नत्विति। भूतलस्वरूपमेव घटनिषेधो न पुनः सघटभूतलस्यापि तत्त्वादित्यर्थः। संबन्धीति। घटरूपयोः समवाय इत्यत्र

ऽवसरे एव वक्ष्यामः । परस्पराभावरूपतापत्तिस्त्वविरोधित्व-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यवहारं करोति तथा प्रकृतेपीत्यर्थः । नैक्यं नान्योन्यसंसर्गिता वेति विकल्प्य दूषणमुक्तं तदग्रे निरसनीयमित्याह नैक्यमिति । परस्परेति । घटाभावे घटो नास्ति पटाभावे च पटो नास्तीत्युभयोः स्वरूपेण चेदन्योन्यनास्तितता व्यवहारेऽपि पटाभावदशायां घटसत्त्वेऽपि तद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यथा स्वरूपमेव सम्बन्धस्तथात्रापीत्यर्थः । ननु यथा घटाभावे पटो नास्तीत्यत्र घटाभावस्वरूपमेव घटनास्तितता, तथा घटाभावे घटो नास्तीत्यत्रापि घटाभावस्वरूपमेव पटनास्तितता, एवं च घटाभावे विद्यमाने यथा घटनास्तितताव्यवहारो घटे विद्यमाने घटाभावनास्तितताव्यवहारः तथा घटाभावे विद्यमाने पटनास्तितता घटे च विद्यमाने घटाभावनास्तिततापत्तिरित्यत आह—परस्परेति । ननु घटवद्भूतलभिन्नं भूतलमभावः यत्र परेषामभावः घटवद्भूतलाभिन्नभूतलबुद्धिर्वा भेदः स्वरूपमेव तादात्म्येनाप्रतीतौ प्रतीतिरिति तवापि स्वरूपभेदलक्षणं इदानीमिदं भूतलं घटवद्भूतलं नेति प्रतीतेः । एतावांस्तुविशेषो—यत्र च समानाधिकरणनिषेधधीरन्योन्याभावं भेदमालम्बते मम तु स्वरूपभेदम् । नचैवं प्रतियोगिज्ञानापेक्षानुपपत्तिस्तयोर्निःप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यम् । अभावस्य निःप्रतियोगिकतया स्वज्ञाने तदनपेक्षत्वात् स्वव्यवहारमात्रे तदपेक्षणात् । न चातिरिक्ताभावपक्षेऽन्योन्याभावे अत्यन्ताभावे च नित्ये मानमस्ति प्रतियोगिनि बुद्धिस्थेऽधिकरणस्वरूपस्यैवानतिप्रसञ्जकत्वात्, न हि तत्राऽधिकरणस्य प्रतियोगितादात्म्यं प्रतियोगिमत्त्वं वा भवति, अत एवाभावे नाभावान्तरं स्वीक्रियते । न च भूतलज्ञानस्वरूपाणामननुगमादनुगतव्यवहारानुपपत्तिः, अतिरिक्ताभावपक्षेऽप्यनुगतस्याभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

निराकर्तुं पुनराशंकते ननु घटवदिति । तवापीति । तवैवेत्यर्थः । मम तु शुक्तित्वेनाप्रतीतिदशायां शुक्तेः शुक्तिभेदापत्तिरीदृवरानंगीकारादिति भावः । ननु घटवत्त्वप्रकारकज्ञानभिन्नभूतलज्ञानस्याभावत्वे घटवति घटवत्त्वाज्ञानदशायामभावव्यवहारापत्तिः, घटवतो भू-

भावत्वेन व्युदस्तेति सिद्धस्तावदभावः ॥

किं पुनर्नञोऽभिधेयमिति विचार्यते । न तावत्सामान्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धीनस्तन्नास्तितताव्यवहारो नापद्येत अविरोधिस्वभावत्वात् घटपट-नास्तितयोरित्यर्थः ।

किं पुनरिति । नञ्शब्दे किं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । परसामान्यं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वत्वस्य दुर्वचत्वात् । मैवम् । सप्रतियोगिको ह्यभावोऽनुभूयते घटो नेत्यनुभवात् न तु नञ्मात्रमतोऽभावविच्चिवेद्यत्वं प्रतियोगिनः। प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानत्वं चाभावस्य प्रतियोगिसाक्षिकं गोसादृश्यवत् केवलमधिकरणं तज्ज्ञानं च नाभावः प्रतियोगिज्ञानं विनापि तज्ज्ञानात्। न चाभावव्यवहारे सप्रतियोगिकत्वम्, नञर्थस्य सप्रतियोगिकतयाऽनुभवात्, नाभावव्यवहारस्य तस्याभावज्ञानजन्यत्वात्, व्यवहारस्य च व्यवहर्तव्योपलम्भमात्रनिबन्धनत्वात् । नच ह्रस्वावितस्त्यादेर्दीर्घस्य द्रव्यसमकालमनुभूतावपि व्यवहारेऽवधिज्ञानापेक्षत्वाद्व्यभिचारः, तस्य परिमाणान्तरत्वात् । अपि च न केवलं भूतलमभावः, आधाराधेयानुभवात् अभेदे च तदनुपपत्तेः । अथ यस्मिन्समयविशेषे भूतलेऽभावः परैः स्वीक्रियते तत्समयविशेषयोग एव भूतलस्य घटाभावः, तथा चाधाराधेयभावधीरप्युपपद्यते समयविशेषयोगस्य भूतलवृत्तित्वात् । तन्न । समयविशेषयोगस्य निःप्रतियोगिकतया अभावव्यवहारासामर्थ्यात् समयविशेषस्याधारत्वेनानुभवाच्च इदानीं भूतले घटो नास्तीति प्रतीतेः। न च समयविशेषे समयविशेषयोगोऽभेदे सम्बन्धानुपपत्तेः, दुःखवदात्मभिन्नात्मनः दुखाभावत्वे मोक्षस्यापुरुषार्थतापत्तेः आत्मनोऽसाध्यत्वादिति संक्षेपः ।

भूतलज्ञानस्वरूपाणामननुगतत्वान्नानुगताभावव्यवहारहेतुत्वमित्यतिरिक्ताभावपक्षेऽपि तुल्यमिति यदुक्तं तदभिप्रेत्याह किं पुनरिति । तस्येति।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तलस्य ज्ञानाद्भिन्नभूतलज्ञानस्य चाभावत्वेऽभावास्वीकारे च दुरवधारणता चेत्यरुचेराह नचेति । अधिकरणानतिप्रसंगादेवेत्यर्थः । दुर्वचत्वात् सुवचत्वे वाऽधिकरणादिनिष्ठमेव तन्निरुच्यतामिति भावः । परिमाणान्तरत्वादिति । परिमाणगतजातिविशेषात्मकत्वा-

म्, तस्य परसामान्यनियतत्वात्। नापि भावविरोधित्वम्, अन्योन्याभावे तदभावात्, तदर्थानिरुक्तेश्च। सहानवस्थानं तदिति चेत्, न। अत्रापि नञर्थाभिधानेऽनवस्था, अन्यथा वैयर्थ्यम्। नापि भावानात्मकत्वं निषेध्यनिरूप्यत्वं वा, तदनिरुक्तेः। नापि भावान्यत्वम्, स्वरूपस्याननुगतेः अनुगतस्यासिद्धेः। नास्तीति बुद्धिवेद्यत्वं तदिति चेत्। न। तदालम्बनस्यैवानुगतस्यासत्त्वात्(१)। भावेन स्वरूपप्रत्या(२)सन्नत्वं त-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सत्ता तन्नियतत्वात तद्व्याप्यत्वादित्यर्थः। अन्योन्याभाव इति। तस्य भावसमानाधिकरणत्वात् सहानवस्थानलक्षणविरोध्यभावादित्यर्थः। तदर्थेति। विरोधिशब्दार्थस्येत्यर्थः। अत्रापीति। अनवस्थानपदेऽपि नञर्थः क इति प्रश्ने पुनरन्यत् किञ्चिद्वाच्यमेव तत्रापीत्यर्थः। अन्यथेति। यद्यनवस्थानपदे नञर्थो न भासते तदा तदभिधानं व्यर्थमेवेत्यर्थः। तदनिरुक्तेरिति। भावानात्मकत्वमत्र नञर्थानिरुक्तेः, निषेध्यं च निषेधप्रतियोगि वाच्यं तत्र च निषेधार्थानिरुक्तेरित्यर्थः। स्वरूपस्येति। भावान्यत्वं यद्यभावानां प्रत्येकं स्वरूपमेव तदाऽननुगमः, सकलाभावानुगतं च तन्नास्त्येवेत्यर्थः। तदालम्बनस्यैवेति। नास्तीति बुद्धेरनुगतं किमालम्बनमित्येव जिज्ञास्यते एतच्च त्वया न निरुक्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

परसामान्यं सत्ता तन्नियतमपरसामान्यमभावे च तदभावादित्यर्थः। अन्योन्याभाव इति। अन्योन्याभाववत् प्रतियोगिनोरेकत्र स्वकारणे वृत्तेरित्यर्थः। तदनिरुक्तेरिति। नञन्तर्भावेनात्माश्रयादित्यर्थः। तदालंबनस्यैवेति। बुद्धेरर्थनिरूप्यत्वादित्यर्थः। भावेनेति। प्रतियोगिनाधिकरणेन चा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दित्यर्थः। तज्ज्ञाने बाधज्ञानं कारणमेवेति भावः। दुःखवदात्मेति। ज्ञानस्य चाभावत्वे तन्नाशे मुक्तस्यामुक्तत्वापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम्। न ह्यभावत्वमेवेति। यद्यप्यनुगताभावस्य प्रागेव सिद्धौ तस्यैव लक्षणत्वे किं

---

(१) ०गतस्याभावात्। (२) स्वभावप्र०।

दिति चेत् । न । समवायादावभावत्वप्रसंगात् । मैवम् । सत्तासम्बन्धबोधविधुरस्य(१) सत्ताविरहस्यैवाभावप्रत्ययहेतुत्वात् । स च नञर्थनिरुक्तिमन्तरेणापि स्वग्राहकमानसामर्थ्यात् स्वेन रूपेणावभासमानस्वभावप्रत्यासत्त्या सर्वभावेष्वसम्बद्ध एवा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मित्यर्थः । समवायादावित्यत्रादिपदात् ज्ञानेच्छादिसंग्रहः । सत्ताविरहस्य सत्तात्यन्ताभावस्य सामान्यादावपि सत्त्वादाह सत्तासम्बन्धबोधसामग्रीविधुरस्येति । एतच्चोत्पन्ननष्टे भावेऽप्यस्तीत्यत उक्तं सत्ताविरहस्येति । तथाच सद्बुद्धिविरोधिसत्तात्यन्ताभाव एवानुगतोऽभावत्वमित्यर्थः । सामान्यादौ सत्तात्यन्ताभावस्य सद्बुद्धिविरोधो नास्ति परम्परासम्बन्धेन प्रमारूपस्य तत्रापि भावात् । ननु सत्तात्यन्ताभाव इत्यत्रापि नञर्थनिरुक्त्यपेक्षेत्यत आह स चेति । प्रत्यक्षसिद्ध एक एवायमतो नानुगतधर्मापेक्षेत्यर्थः । ननु सत्तात्यन्ताभावस्याभावेषु सम्बन्धाभावात् कथमनुगमकत्वमत आह स्वभावेति । अस-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावस्य सम्बन्धान्तराभावादित्यर्थः । समवायादेरिति(२) आदिपदेन ज्ञानादिसंग्रहः । नापि भावप्रतियोगित्वम्, प्रतियोगित्वस्याभावविरहरूपत्वात् सादृश्यादावतिव्याप्तेरित्यपि मन्तव्यम् । सत्तेति । सत्ताविरहः सामान्यादावप्यस्तीत्यत उक्तं सत्तासम्बन्धेति । सामान्यादौ सत्ताशून्यत्वेऽपि सत्तासम्बन्धारोपात्सद्बुद्धिसामग्री विद्यते न त्वभावे तस्य तद्विरोधित्वेनैव प्रतीतेः । तावन्मात्रं च कस्यचिज्जातविनष्टस्याप्यस्तीत्यत उक्तं सत्ताविरहेति । ननु विरहस्याभावरूपत्वादात्माश्रयः, अभावस्य चाभावावृत्तेः स्वरूपासिद्धिश्चेत्यत आह स चेति । न ह्यभावत्वमेवानिरूपितम्, अभावानुगतबुद्धेरबाधितायाः सर्वसिद्धत्वान्नात्माश्रयो विशेषणतारूपसम्बन्धसत्त्वाच्च न स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । स्वभावप्रत्यासत्त्या विशेषणतयेत्यर्थः । असम्बद्ध एवेति । विशेषणतेतरस-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तन्निरूपणाधीनेन प्रकृतलक्षणेन, असिद्धौ चेदमपि दुर्ग्रहम् । तथा-

(१) ०बोधसामग्रीविधुरस्य । (२) एतन्मतेनात्र मूले—समवायादेरभावत्वेति पाठो बोध्यः ।

भावप्रत्ययं करोति समवाय इव समवायिव्यवहारम्। न च स्वात्मन्यभावव्यवहारकर्तृत्वविरोधः, प्रमेयत्वविरोधात्(१)।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

म्बन्ध एवाभावसम्बन्धान्यसम्बन्धरहित एव। अभावप्रत्ययमिति। अभावाकारानुगतप्रत्ययमित्यर्थः। समवाय इवेति। घटे रूपसमवाय इत्यत्र यथा समवायः स्वरूपसम्बन्धेनैव विशिष्टव्यवहारं करोतीत्यर्थः। ननु सत्तात्यन्ताभावमादाय कथमयमनुगतव्यवहारः स्यात् नहि स एव तत्रेत्यत आह न चेति। प्रमाणबलादत्रात्माश्रयोऽङ्गीक्रि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

म्बन्धशून्य एवेत्यर्थः। अनुरूपं दृष्टान्तमाह समवाय इवेति। ननु सामग्रीविरहस्यातीन्द्रियतया अभावत्वमप्रत्यक्षं स्यात्, किञ्च बोधो ज्ञानमात्रं वा सम्यक्ज्ञानं वा?। नाद्यः, तमसोऽपि सत्त्वेन प्रतीतेः। नान्त्यः समवायातिव्याप्तेः। अत्राहुः। द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वं द्रव्यत्वादिषट्कात्यन्ताभाववत्त्वं वा अभावत्वमित्यभावव्यक्तिविशेषमादाय निर्वाच्यम्। तत्तदभावव्यक्तिश्चानुगताभावत्वं विनाप्यनुभवसिद्धा। यद्वा पटादि न घट इति समानाधिकरणनिषेधव्यवहारो घटान्योन्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पि सत्ताविरहव्यक्तिरनुगताभावत्वाप्रतीतावपि प्रतीतैवेति सैवाभावव्यक्तीनामनुगामिकेति भावः। द्रव्यादिषट्केति। अन्यतरत्वावच्छिन्नषट्प्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वं द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावषट्काधारत्वं चेत्यर्थः। एवमत्यन्ताभावगर्भेऽपि। अन्योन्याभावो न द्रव्यादि अत्यन्ताभावे न द्रव्यत्वादीति प्रतीतेश्चात्माश्रयोऽप्ययमदोषाय प्रमेयत्वादाविव। यद्यपि विशेषत्वादेरतीन्द्रियतयाऽभावात्वप्रत्यक्षं न स्यादिति दूषणमत्रापि, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतिविषयोऽभावत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषात्मकमेव, इदं तु विभाजकोपाधिभूतं निरुक्तमिति मन्तव्यम्। अनुगताभावत्वनिर्वचनं विनाप्यन्योन्याभावादिकमादायानुगतप्रतीतिव्यवहारसमर्थनं मन्मते घटते, तव तु तदपि नास्तीत्याशयेनाह यद्वेति। नन्वेवं पदार्थानां सप्तत्वव्याहतिरत आह

(१) प्रमेयत्ववदविरोधात्।

भावबुद्ध्यविषयत्वं वाऽभावत्वम् ।

भिन्नरूपेष्वभावेषु स्वे च रूपे च(५) कश्चन ।
असम्बद्धोऽप्यभावात्मा तुल्यबोधप्रबोधकः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यत एव, यथा प्रमेयत्वं स्वस्मिन्नपि वर्तते, अन्यथा तस्य केवलान्वयित्वं भज्येतेत्यर्थः । ननु प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वात्प्रमाविषयत्वाच्च तथात्वमस्तु, अत्र तु तथा कथं स्यादित्यनुशयादाह भावबुद्धीति । भावत्वप्रकारकबुद्ध्यविषयत्वमित्यर्थः । न ह्यभावो भावत्वेन गृह्यत इत्यर्थः । आद्यं पद्येन संगृह्णाति भिन्नरूपेष्वभावेष्विति । नन्वेवं तमः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावेनैकेन, घटादौ न गोत्वमित्यनुगतो गोत्वाभावव्यवहार एकेनात्यन्ताभावेन, कपाले भूतले इदानीं घटो नष्ट इत्यनुगतव्यवहार एकेन ध्वंसेन, घटानुत्पाददशायामेतेषु घटो नास्तीत्यनुगतव्यवहारः प्रागभावेणैकेनेति चत्वारो निषेधव्यवहाराश्चतसृभिरेव व्यक्तिभिः क्रियन्ते तासां निरुक्तेनैव रूपेणैकपदार्थत्वम् । सम्प्रदायविदस्तु सत्ताभानविरोधिप्रकारवत्त्वमभावत्वम्, समवायादिकं हि भासमानं सदित्येव भासत इत्याहुः । भावबुद्धीति । भावालम्बनत्वात्यन्ताभाववद्बुद्धिविषयत्वमित्यर्थः । न च प्रतियोगिना समानसंवित्संवेद्यत्वादीदृशी बुद्धिरभावगोचरा न प्रसिद्धेति वाच्यम् । प्राधान्येन विषयत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । उक्तमर्थं संगृह्णाति भिन्नरूपेष्विति । कश्चनास-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

म्बद्धामिति । (१)तमो यद्यपीति । तथाच प्रागभावत्वादिकं न सत्ताभानविरोधीत्यासिद्धं लक्षणमिति भावः । तथापीति । प्रागभावत्वादिना तज्ज्ञाने तत्र चलनाद्यारोपो न स्यादिति तत्र न भासत एवेत्यर्थः। प्रकार इत्यनन्तरं भासत इति शेषः । वस्तुतस्तथासति प्रतीत्याकारो न स्यादित्यन्यथा फक्किकागतिः । तथाहि प्रागभावत्वादिभाने सत्यपि तत्र सत्ताद्यारोपो विषयरूपदोषमाहात्म्यादिति वस्तुगतिः । तथा

---

(१) ०स्वेन रूपेण० ।

(२) एतत्पङ्क्तिकधृतग्रन्थस्य प्रकाशेऽदर्शनादत्र वर्धमानकृतक्रोडफक्किकाव्याख्यानमिदमिति प्रतिभाति ।

प्रमेयत्वं यथान्यत्र स्वे च रूपे(१) तथाविधम् ।
व्यवहारं तनोत्येव विरोधं भजते न च ॥
भावत्वबुद्धिरेकैव विषयाभावयन्त्रिता ।
नास्तीत्यनुगताकारव्यवहारप्रवर्त्तिनी ॥

एवं सत्यभावमतिव्यर्थता इति चेत् । न । तस्य सामान्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संग्रहो न स्यात्, नहि तत्र सत्ताबोधसामग्रीवैधुर्यमिति चेत् । न, स्व रूपतस्तत्रापि तद्वैधुर्यात्, क्रियागुणारोपाधीना कथञ्चिदेतद्बुद्धिरित्यन्यदेतत् । द्वितीयमनुगमकं संगृह्णाति-भावत्वप्रकारकबुद्धिर्विषया भावत्वेनाविषयत्वेन यन्त्रिता सती, व्यवहारस्य भावत्वप्रकारकबुध्यैव उपपादनादित्यर्थः । परिहरति तस्येति । नास्तीति व्यवहारस्य व्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्वबुद्ध्यभावात्मा भिन्नरूपेष्वभावेषु स्वे च रूपे स्वात्मनि च तुल्यं यथास्यादेवं बोधजनक इति योजना । भावबुद्ध्यविषयत्वं वेति संगृह्णाति भावत्वबुद्धिरिति । भावत्वबुद्धेरनुगतायाः यो विषयो भावस्तदभावेन यन्त्रिता भावविषयत्वात्यन्ताभाववतीत्यर्थः । एवंसतीति । यदि तावत्सर्वाभावव्यक्तीर्न जानाति कथं पृच्छति-सर्वाभावानुगतः को धर्म-इति । अथ जानाति तदा तन्निश्चयार्थमनुगतधर्मस्वीकारो व्यर्थ इत्यर्थः । तस्य सामान्येति । तस्येत्याथों निर्देशः । विशिष्यनिश्चितेष्वपि सामान्यजिज्ञासायां तस्या बुद्धेश्चरितार्थयितुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च तत्र प्रागभावत्वादिः प्रकारो न सत्ताभानविरोधीति चलनाद्यारोपात् कल्प्यत इति योजना । न चैवं तत्रैवाव्याप्तिः । अन्यत्र विरोधिनः प्रागभावत्वादेरत्रापि विद्यमानत्वादिति भावः। भावगोचरसमूहालम्बनमादाय सम्भवाद्याचष्टे भावालम्बनत्वेति । भावाविषयकत्वेत्यर्थः । प्राधान्येनेति । प्रतियोगिदल इति शेषः । प्रबोधक इत्यस्यैव बोधजनक इत्यर्थे बोध इत्यनर्थकमत आह योजनेति । तथाच प्रबोधक इत्यस्य जनक इत्येवार्थ इति भाव । कथं पृच्छतीति । किम्पुनर्नञाभि-

---

(१) ०स्वरूपे च त० ।

विशेषविषयसाकाङ्क्षत्वे सामान्यव्यवस्थाया एवापेक्षणात् ।

स पुनश्चतुर्धा । प्राक्प्रध्वंसात्यन्तान्योन्याभावात्मा । उत्तरैकावधिरभावः प्रागभावः । प्रागेकावधिरभावो ध्वंसः । प्रागभा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वहर्तव्यगतः सामान्यविशेषो यो विषयस्तत्साकाङ्क्षत्वं,तथाच व्यवहर्तव्येऽङ्ग यावदेकं सामान्यं नोच्यते तावदनुगतव्यवहार एव नोत्पद्यते, स चाभावेऽनुगतो धर्मो भावत्वप्रकारकबुद्ध्यविषयत्वमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरं चिन्त्यम् ।

सिद्धमभावं विभजते स पुनरिति । उत्तरैकेति । यद्यप्युत्तरावधिरभाव इत्येवोचितम्, अन्येषामभावानामतद्रूपत्वात् । तथाप्युत्पादविनाश-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

उत्तरैकेति। ननूत्तरत्वं स्वसमानकालप्रतियोगिकध्वंससमानकालीनत्वम्, ध्वंसश्च प्रागभावप्रतियोग्यभावइत्यन्योन्याश्रयः। न च प्रतियोगिजनकोऽभावः प्रागभावः, प्रागभावावच्छिन्नकालवृत्तित्वं जनकत्वमित्यन्योन्याश्रयात्। नाप्यदृष्टानधिकरणकालानधिकरणाभावः, स्वर्गयागयोः कार्यकारणभावे गृहीते तत्यपूर्वकल्पनमित्यन्योन्याश्रयात । नापि गन्धानाधिकरणकालानधिकरणाभावः लीलावतीकारैः सर्वमुक्तेरनभ्युपगमात् । प्रतियोग्याधारमात्रवृत्तिरभावो ध्वंसस्तत्प्रतियोग्यभावः प्रागभावः, प्रागभावस्तु न तथा तस्य कारणत्वेन निमित्तकारणादिवृत्तित्वादिति चेत्। न । आश्रयनाशजन्यध्वंसाव्याप्तेः। उत्पत्तिमान-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धेयमित्यादिनेति । स्वसमानकालेति । प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इति सिद्धान्तेन घटाद्यव्यवहितोत्तरेऽपि नाव्याप्तिः। सर्वमुक्त्यनभ्युपगमदोषे सत्येवाह।स्वर्गयागयोरिति ।अपूर्वकल्पनमिति। तत्कल्पने च तद्घटितप्रागभावत्वग्रहे तद्घटितकारणताग्रह इति शेषः। प्रतियोगीति । प्रतियोगिसमवायीत्यर्थः। मात्रपदमन्योन्याभावादिव्यावर्त्तनाय। प्रागभावस्य कारणत्वेनेति। कारणं दण्डसंयोगादिः निमित्तकारणेऽपि वर्त्तत इति तत्प्रागभावस्यापि निमित्तकारणत्वे क्षत्यभावात् प्रतियोग्युत्पत्तिनियमश्च समवायिकारणस्वाभाव्यादित्यर्थः । स्वसमानकालेति ।

वनिवृत्तिनिवृत्तौ तदुन्मज्जनापत्तिरिति चेत्। न। ध्वंसस्यापि तद्वि-रोधित्वात्(१)। एवंसति भावाभावानिवृत्त्या तदुभयात्मकतापत्तिरिति चेत्। न। विधिमुखवेद्यत्वावेद्यत्वयोस्तल्लक्षणत्वात्। तन्निषेधनिषेधविधावपि प्रागभावाविधानेऽन्योन्याभावात्मकत्वं भावाभावयोर्भज्येत। एकतरनिषेधेऽप्यपरस्याविधाना(२)दिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शीलात्यन्ताभावाभ्युपगन्तृमते तद्वारणार्थमेकपदम्। तथाच प्रति-योगिजनकोऽभावः प्रागभावः। न च जनकत्वमपि प्रागभावनिरूप्य-मित्यन्योन्याश्रयः, पूर्वकालवर्तित्वं हि जनकत्वम्, पूर्वकालश्च प्रा-गभावावच्छिन्नः काल इति वाच्यम्। सहकारिविरहप्रयुक्तकार्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावो ध्वंस इति चेत्। न। उत्पत्तेः स्वसमानकालपदार्थप्रतियोगिक-ध्वंसानाधारसमयसम्बन्धरूपत्वेनान्योन्याश्रयात्। अत्राहुः। प्रतियो-ग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनावधिकसामयिकयावत्परत्वाश्रयसमानकाली-नकादाचित्काभावः प्रागभावः, गुणकर्मणोः प्रागभावेऽपि तत्समानका-लीनावधिकपरत्वाश्रयसमानकालीनत्वान्न तदव्याप्तिः, किञ्चिदवधिनाशे किञ्चित्परत्वाश्रयस्यापि नाशाद्यावदर्थाभावात्। यत्र परत्वावधिप्रति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इति सिद्धान्ते द्विती-यादिक्षणस्य तादृशध्वंसाधारत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। न च चरमध्वंसोत्पत्तावव्याप्तिः मूलकृता तदनङ्गीकारात्तदनुसारेणैवात्र विचारादिति भावः। प्रतियोगीति। प्रतियोग्यवधिकेति कृते गुणकर्म प्रागभावेऽव्याप्तिस्तदवधिकपरत्वाभावादपरत्वाश्रयस्यैव परत्वाव-धित्वादत आह अन्यूनेत्यादि। तथा च तादृशं द्रव्यमादाय तत्रापि लक्षणं समानमिति नोक्तदोषः। न च प्रतियोग्यन्यूनकालीनेत्येव सम्यक्, गणनाक्रमेण तादृशप्रतियोग्युत्तरकालीनं यद्द्रव्यं तदवधिकपरत्वाश्र-यप्रतियोग्यपीत्यसम्भवापत्तेः। नचानतिरिक्तपददानेऽप्येष दोषः। पदाभ्यां प्रतियोगिकालव्यापककालत्वस्य विवक्षितत्वात्। अत

(१) ०विरोधात्। (२) ०प्यपरावस्थानाविधानादि०।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धारवत्त्वस्य जनकत्वात् । अदृष्टानाधारकालानाधारत्वम् गन्धानाधारकालानाधाराभावत्वं च लीलावतीकारमते सर्वमुक्त्यनभ्युपगमे न दुष्टम् । प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनावधिकसामयिकपरत्वाश्रयसमानकालीनकादाचित्काभावत्वं तु न लक्षणं शब्दबुध्यादिप्रागभावाव्याप्तेः, न हि क्षणद्वयमात्रस्थायि मूर्तं संभवति, सम्भवे आद्यशब्दप्रागभावे च तथाप्यव्याप्तिः, प्रलयकालीनचरमक्रियाप्रागभावाव्याप्तिः, ब्रह्माण्डान्तरसत्त्वेपि तन्मूर्तनिरूपितपरत्वोपेते प्रमाणाभावात् । प्रतियोगित्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वमेव वाच्यं तथा चात्माश्रयः,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एवान्त्यशब्दप्रागभावेऽपि नाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः, यथाश्रुते तस्या अपि प्रसङ्गात् । केचित्तु प्रतियोगिकालीनेत्येव विवक्षितम् । न च प्रतियोग्युत्तरोत्पन्नमादायासम्भवः । नहि प्रतियोगिकालीनेत्यत्रापि यावत्त्वं विशेषणम्, किन्तु परत्वे परत्वाश्रये वा । तथाच प्रतियोगिसहोत्पन्नं प्रतियोगिपूर्वोत्पन्नमेव प्रतियोगिसमानकालं वा गृहीत्वा लक्षणस्य सुवचत्वात् । एतेनान्त्यशब्दप्रागभावेऽपि लक्षणसङ्गतिः । न च प्रतियोगिध्वंसाव्यवहितपूर्वोत्पन्नद्रव्यमादाय ध्वंसेतिव्याप्तिः, तदवधिकपरत्वस्य पूर्वकालाविनष्टेऽसम्भवात् । पूर्वमेतस्यानुत्पत्तेरिदानीं च तस्यैव नाशात् परत्वापरत्वयोश्चैकदैवोभयत्रोपपत्तेरिति वाच्यम्। परत्वाश्रयपदेन परत्वाश्रयत्वयोग्यस्य विवक्षितत्वात् योग्यतायाश्च पूर्वविनष्टेऽपि सत्त्वादिति वदन्ति।तदयुक्तम्। योग्यतावच्छेदकं हि पूर्वोत्पन्नत्वमेव वाच्यम्, तच्च प्रागभावघटितमित्यात्माश्रयात्, तस्माद्योग्यताऽघटितमेव लक्षणं वाच्यमितिशङ्किताव्याप्तिनिरासाय यावत्त्वमनुगतप्रतियोगिकालीनेऽपि विशेषणमित्यसम्भव एवेति पूर्वव्याख्यैव साधुः।न च पूर्वव्याख्यानेऽपि यत्र तादृशं द्रव्यं नास्त्यनिश्चितं वा तत्प्रागभावेऽतिव्याप्तिरिति दोषः, तादृशद्रव्यस्य द्व्यणुकादेरन्यस्य वा सर्वत्र सम्भवात् । निश्चयस्तु तस्यापाततो मास्तु, उत्तरकालं तु अनुमानादिना स्यादेव। प्रतीतिविषयस्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष एव। एवमनभ्युपगमे यावत्परत्वाश्रयाप्रत्यक्षतया लक्षणाज्ञानापत्तेश्च। परत्वं च कालपिण्डसंयोगासमवायिकारणकं विजातीयमेव लक्षणप्रविष्टमतः प्रतियोगित्वनिष्ठस्यापि दैशिकपरत्वाश्रयत्वादव्याप्तिरपा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अन्यथाभिधाने चातिव्याप्तिः। प्रागभावेति। प्रागभावनिवृत्तिर्घटस्तन्निवृत्तौ तद्ध्वंसे सति तदुन्मज्जनं तत्तादवस्थ्यमित्यर्थः। तद्विरोधित्वादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगी विनष्टः परत्वाश्रयश्च विद्यते तत्र न ध्वंसेऽतिव्याप्तिः, प्रलयकाले ब्रह्माण्डान्तरवृत्तिद्रव्यस्य परत्वाश्रयस्य सत्त्वान्न तत्कालीनक्रियायामव्याप्तिः। प्रागभावेति। प्रागभावनिवृत्तिर्घटस्तन्निवृत्तौ तद्ध्वंसे प्रागभावोन्मज्जनापत्तिः प्रागभावाभावानाधारकालस्य प्रागभावाधारत्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्ता। क्वचित्तु सामयिकेति पदमेव तदर्थकमस्ति। प्रतियोगिज्येष्ठे प्रतियोगिनाशोत्तरवर्त्तमाने तादृशपरत्वसत्त्वात्समादाय ध्वंसेऽतिव्याप्तिरिति यावत्पदं परत्वविशेषणम्।प्रतिक्षणं कस्यचिद्द्रव्यस्य नाशनियमान्न विशेषणदानेऽप्युक्तदोषः। न च यावत्परत्वाश्रयाप्रसिद्धिः, यावतामेव प्रसिद्धेः। केचित्तु यावत्त्वमाश्रयविशेषणमेव विशेषणसावधित्वादेव च विशिष्टसावधित्वमिति नान्वयः। आश्रयपर्यन्तधावनं तु प्रतियोगिन्युत्पन्ने तज्ज्येष्ठे यत्परत्वमुत्पद्यते तमादायातिव्याप्तिवारणाय। अत्यन्ताभावादावतिव्याप्तिवारणाय कादाचित्कपदम्। अभावपदं स्वरूपाख्यानपरम्। सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रागभावे च ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिद्रव्यमादाय लक्षणसम्भवः। महाप्रलयानभ्युपगमेनैवेदं लक्षणमतो न चरमक्रियाप्रागभावाव्याप्तिः। न च ध्वंसप्रागभावात्मनि घटादावव्याप्तिः, तस्यालक्ष्यत्वात्। न च वर्गसंसर्गस्थायिनोऽदृष्टादेः प्रागभावेऽव्याप्तिः, तदन्यूनकालीनानित्यद्रव्याभावान्नित्यद्रव्यस्य च परत्वानवधित्वादिति वाच्यम्। प्रतियोगिकालीनस्यैव प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनपदार्थत्वात्। न चैवमसम्भवः, प्रतियोग्युत्तरोत्पत्तिकप्रतियोगिसमानकालीनावधिकपरत्वाधिकरणप्रतियोग्यसमानकालत्वात्प्रागभावस्येति वाच्यम्। यावत्त्वविशेषणत्यागात्। नचैवं ध्वंसातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोगिकालावृत्तित्वस्य परत्वाश्रये विशेषणत्वात्। तल्लाभार्थमेव च यावत्पदोपादानात् अन्यथाधिक्यादिति न्यायात्। यत्तु प्रतियोगिकालीनयत्किञ्चित्पदार्थावधिकयावत्परत्वाश्रयसमानकालीनत्वमेवार्थ इति प्रतियोगिसहोत्पन्नद्रव्यमादायैव लक्षणमिति नासम्भव इति। तन्न। तथासति प्रतियोगिविनश्यत्क्ष-

चेत् । न । एकप्रतियोगिनोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधान-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति। प्रागभावविरोधित्वात् इत्यर्थः। एवमिति। ध्वंसनिवृत्तिरूपतया भावत्वं घटनिवृत्तिरूपतया चाभावत्वमेकस्य प्रागभावस्य च स्यात्। एवं ध्वंसेपि वक्तव्यम्। अभावात्मा प्रागभावो यद्यभावप्रतियोगिकः स्यात्तद्भावः स्यात्, एवं ध्वंसमपि पक्षीकृत्य समर्थनीयम्। भावाभाववृत्त्येति। भावाभावविधिचरितयेत्यर्थः। विधीति। भावविरोधित्वं नाभावत्वे तन्त्रं, नाप्यभावविरोधित्वं भावत्वे, किन्तु विधिमुखप्रत्ययावेद्यत्वं तद्वेद्यत्वं च यथाक्रमम्, तथाच तर्कस्थलव्याप्तौ अप्रयोजकत्वमुक्तम्। तन्निषेधेति। परस्परविरहरूपत्वं भावाभावयोर्भज्येतेत्यर्थः। एकप्रतियोगिनोरिति। यत्र एकमात्रं प्रतियोगि तत्र भावाभावयोः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नियमादित्यर्थः। तद्विरोधित्वात्-प्रागभावविरोधित्वादित्यर्थः। एवमिति। ध्वंसस्याभावप्रतियोगिकत्वे सतीत्यर्थः। न चापाद्याप्रसिद्धिः, अभावात्मा ध्वंसो यद्यभावप्रतिप्रतियोगिकः स्याद्भावः स्यादित्यर्थः। अत्र विधित्वमुपाधिरिति न प्रागभावनिवृत्तिर्घटाद्यात्मकत्वनियम इत्याह विधिमुखेति। अत्रोपाधेः साधनव्यापकत्वादनुकूलतर्काभावादप्रयोजकत्वमभिप्रेतम्। न च ध्वंसप्रागभावयोरन्योन्यप्रतियोगिकत्वेऽन्योन्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वापत्तिः, अभावस्य अभावत्वेनैव निरूपणे तदपेक्षणात्, प्रमेयत्वादिना निरूपणे प्रतियोगिज्ञाननपेक्षणात्। तन्निषेधेति। तन्निषेधः प्रागभावप्रतिषेधो घटस्तस्य प्रध्वंसस्तस्य वि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

णजातद्रव्यावधिकपरत्वाश्रयस्यापि नाशादिति योजना। प्रलयकालेति। सर्वत्र ब्रह्माण्डे युगपत्प्रलये मानाभावादिति भावः। तत्कालीनक्रियायां तत्कालीनाक्रियाप्रागभाव इत्यर्थः। अभावप्रतियोगिकत्वे सतीति भावत्वे हेतुरभावत्वे च भावप्रतियोगिकत्वं हेतुरुभयासिद्ध एवेति भावः। अत्रोपाधेरिति। अत्राप्रयोजकत्वमभिप्रेतमुक्तोपाधेः साधनव्यापकत्वादित्यर्थः। केचित्तु साधनव्यापकतायामेवाप्रयोजकत्वमित्युपाधिरेव स इत्यर्थ इति वदन्ति। तदयुक्तम्। पक्षस्यनन्वयापत्तेः। अभावत्वेनेति। तदभावत्वेनेत्यर्थः। यावत्प्रतियोगिनिरूप्यत्वे

नियमात् । उभयविरोधिनि तु घटवत्तदभावात् । तथापि परस्पराभावात्मकता कुत इति प्रश्नेऽपि अन्यतरविषयस्यान्यतरविधिनियमाभावेऽपि एकतरविधेरपरनिषेधनियामकत्वादिदमुत्तरम् । नहि प्रध्वंसविधौ न प्रागभावनिषेधः । तद्विधौ च न प्रध्वंसनिषेधः । एवंसति ध्वंसोऽपि नश्येत्, कृतकत्वात् । प्रागभावोऽपि जायेत, नाशित्वात् । उन्मज्जनापत्तेश्चिरमिह निहतत्वात् । अन्यथा तु प्रकृतेऽपि न समाधिरिति चेत् । न । असंभवद्विरुद्ध-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परस्पराविरहरूपत्वं यथा गोत्वगोत्वात्यन्ताभावयोः प्रकृते तु घटतद्ध्वंसतत्प्रागभावानामुभयोभयविरोधित्वान्न तथेत्यर्थः । परस्पराभावात्मकता कुत इति । परस्पराभावात्मकताव्यवहारः कुत इति ध्वंसादीनामिति प्रश्नार्थः । परस्पराविरहव्याप्यत्वनिबन्धन इत्याह अन्यतरेति । एतदेवाह नहीति । तर्हि नीलपीतादावपि तथा स्यादिति चेत् । न । अभावत्वे सतीति विवक्षितत्वात् । उन्मज्जनापत्तेरिति । अन्योन्यविरोधिसत्त्वकाले कथमन्योन्योन्मज्जनं स्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः । तथा च घटध्वंसस्यापि घटविरोधित्वान्न तदा तदुन्मज्जनमिति भावः । अन्यथेति । घटध्वंसकालेऽपि तथासति प्रागभावोन्मज्जनं स्यादेवेति प्रकृतेऽपि न समाधिरित्यर्थः । असंभवदिति । प्रध्वंसप्रागभावयोरेकत्वेन प्रत्यभिज्ञानान्न नाशोत्पादौ, तयोरनुमाने च भावत्वमुपाधिरित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धावित्यर्थः । एकेति । यत्र द्वयोरेव मिथो विरोधस्तत्र तथा, अत्र त्वेकस्योभाभ्यां विरोध इत्यर्थः । घटवदिति । यथा घटे सति प्रागभावो नास्ति तथा प्रध्वंसे सतीति तस्यापि विरोधित्वादित्यर्थः । एवंसतीति । ध्वंसस्योत्पत्तिमत्त्वे प्रागभावस्य नाशित्वे सतीत्यर्थः । न चैवं घटप्रध्वंसनाशकाले घटोन्मज्जनमेवं तत्र प्रागभावोत्पत्तेः पूर्वं घटः स्यादित्याह उन्मज्जनेति । ध्वंसध्वंसस्यापि घटाविरोधित्वादेवं प्रागभावप्रागभावस्यापीत्यर्थः । अन्यथेति । प्रागभावस्य घटध्वंसोभयविरोधित्वेऽपि घटध्वंसे जाते तत्प्रागभावोन्मज्जनापत्तेरित्यर्थः । असम्भवदिति । प्रत्य-

धर्मासंसर्गप्रत्यभिज्ञानप्रतिक्षिप्तत्वादनुमानानां लाघवाच्च । पूर्वोत्तरावधिरहितस्तु संसर्गप्रतियोगिकोऽभावोऽत्यन्ताभावः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लाघवाच्चेति । बहूनां ध्वंसानां घटे विरोधित्वाभ्युपगमे गौरवं स्यादित्यर्थः । पूर्वोत्तरेति । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थम् उत्तरेति, ध्वंसव्यावृत्त्यर्थम् संसर्गप्रतियोगिक इति, अन्योन्याभावव्यावर्तनाय चान्योन्याभावेति पदं देयम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भिज्ञानात्पूर्वं चिरकालीनयोर्ध्वंसप्रागभावयोरभेदसिद्धौ उभयोर्नाशोत्पत्त्यनुमानं बाधितमित्यर्थः । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः सन्नपि स्फुटत्वान्नोक्तः । लाघवात् कल्पनालाघवादपि तयोरैक्यं सिद्धमित्यर्थः । पूर्वोत्तरेति । पूर्वोत्तरेत्यनेन ध्वंसप्रागभावयोर्व्यावृत्तिः, संसर्गेत्यनेनान्योन्याभावस्य । ननु घटसंसर्गः पटो न भवतीत्यत्रान्योन्याभावेऽतिव्याप्तमिदम् । न च संसर्गाभावत्वे सतीति विशेषणीयम, तदनिरुक्तेः । न च प्रतियोगिवृत्तिरभावोऽत्यन्ताभावः नित्यत्वात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः प्रमेयत्ववत्(१)न्नित्यत्वस्य स्वात्मन्यपि वृत्तेः, अन्यथा नित्यत्वाभावकाले व्योमादेरनित्यतापत्तेः । न च नित्यत्वमनेकमननुगमात् । अत्राहुः । सदातनः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः, संसर्गाभावश्च संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽभावः, घटसंसर्गः पटो नेत्यत्र तु संसर्गप्रतियोगिकत्वेऽपि तादात्म्यं प्रतियोगितावच्छेदकं न तु संसर्गः । अस्मत्पितृचरणास्तु प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

गौरवादिति भावः । ध्वंसप्रागभावयोरिति । ध्वंसयोः प्रागभावयोश्चेत्यर्थः । नाशोत्पत्तीति । नाशानुमानमुत्पत्त्यनुमानं च यथासंख्यमन्वयः । मूले च बहुवचनं द्वित्वाभिप्रायमेवेति भावः ।

तस्येति । नित्यत्वस्येत्यर्थः । अननुगमादिति । तथा चानुगतप्रतीत्या तस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः । ननु संसर्गस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र तथा सति संसर्गी नेति सर्वत्र प्रत्ययापत्तेरित्यरुचे-

---

(१) विवृतिकारमतेनात्र 'वत्तस्य' इति पाठो बोध्यः ।

ननु गवात्मनाऽश्वाभावोऽप्यत्यन्ताभाव एव, निरवधित्वात् । तदपार्थकं संसर्गप्रतियोगित्वम् । यथा एक एव ध्वंसो भावाभावनिषेधात्मा न भिद्यते तथात्रापि न्यायस्य तुल्यत्वात् । तत्कुतोऽभावस्य चातुर्विध्यमिति चेत् । न । अन्योन्याभावस्य निषेध्यसमानदेशकालत्वात् । तस्य तु तदभावात् । अर्धरक्ते समानदेशकालत्वं भावाभावयोरिति तस्यापि पञ्चमाभावत्वम् । अस्य वा वैधर्म्यस्याप्रयोजकत्वेऽभावत्रैविध्यमिति चेत् । न ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अपार्थकमिति । अव्यावर्तकमित्यर्थः । भावाभावेति । घटतत्प्रागभावनिषेधात्मा नेत्यर्थः । अत्रापीति । तादात्म्यनिषेधात्मा संसर्गनिषेधात्मा च एक एवाभाव इत्यर्थः । अन्योन्याभावस्येति । समानदेशत्वमात्रे वक्तव्ये समानकालत्वाभिधानं सम्पाताया-तम् । तस्य त्विति । अत्यन्ताभावस्येत्यर्थः । प्रतियोगिवृत्तिरभावोऽत्यन्ताभाव इति तु न लक्षणम् । नित्यत्वात्यन्ताभावाव्याप्तेः, तस्य च तत्रावृत्तेः, नित्यत्वस्यापि नित्यत्वात्, तदनित्यत्वे नित्यानामनित्यत्वापत्तेः । ननु संयोगात्यन्ताभावस्य नान्योन्याभावत्वं संसर्गप्रतियोगिकत्वात्, नात्यन्ताभावत्वं प्रतियोगिसमानदेशत्वात्, तथा चासौ पंचमो वा स्यादप्यन्योन्याभावात्यन्ता-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः, घटसंसर्गः पटो नेत्यत्र तु संसर्गो नारोप्यते, किन्तु तादात्म्यमित्यनयोर्भेदः ।

पूर्वपक्ष्येवाह यथैक एवेति । यदा तु अन्ते चेदिति पाठस्तदा सुगम एव । संयोगाव्याप्यवृत्तित्वमाश्रित्याह अर्द्धरक्त इति । प्रतियोगिसमानदेशकालतया तस्यात्यन्ताभावत्वाभावात्, संसर्गप्रति-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

राह अस्मत्पितृचरणास्त्विति । प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गविषयतया यस्यारोपत्वमित्यर्थः । तेन प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्येत्यर्थो न लभ्यते अत एव चिन्तामणौ तथैवास्ति । तादृशारोपजन्यतावच्छेदकं च स्वाभावाभावत्वमेवेति दिक् । निषेधः निषेधप्रत्ययः, स तद्विष-

तत्रावच्छेदकस्य सत्त्वात् । अवच्छेदकस्य भावैकनियमेन न भेदो, नियमेन पुनः समानदेशत्वम्, अवच्छेदकान्तरोपादाने त्वनवस्थितिरिति चेन्न । युगपद्भावाभावयोरप्रतीतिरेव । एकस्य देशका-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावयोर्लक्षणं न वाच्यमित्याह अर्थरक्तेति । तत्रेति । अवच्छेदभेदेन प्रतियोगिसमानदेशत्वाभावादसावत्यन्ताभाव इत्यर्थः। अवच्छेदकस्येति । यद्यवच्छेदको व्याप्यवृत्तिस्तदा तद्गतोपि न देशभेदः, अनियमे तस्याव्यव्याप्यवृत्तितायां पुनः समानदेशत्वमेवावच्छेदकभावाभावयोस्तत्राप्यवच्छेदकान्तरकल्पनेऽनवस्थेत्यर्थः। संयोगतदत्यन्ताभावयोर्व्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्याह युगपदिति । नहि तत्रैव संयोगः प्रतीयते तत्रैव तदभावोपि, किन्तु संयोगोऽवयविनि तदभावस्त्ववयवे प्रतीयते । न चैवं संयोगोप्यवयववृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । तथासति तस्य परमाणुपर्यन्तमपसारणेऽतीन्द्रियतापत्तेः । न चैवमभावेपि स्यादिति वाच्यम्। प्रतियोगिपरतया ह्यभावप्रतीतिर्न त्वभाव एव तत्र प्रतियोगिप्रतीतिरिति । संयोगातीन्द्रियतायामुभयोरप्यतीन्द्रियत्वं प्रसज्येत, अ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

योगिकतया चान्योन्याभावत्वाभावादित्यर्थः । तत्रेति । यदवच्छेदेन प्रतियोगी तदवच्छेदेनात्यन्ताभावासत्त्वादित्यर्थः । अवच्छेदकस्येति । भावैकनियमेनाधिकरणेऽवच्छेदकस्य भाव एव नाभाव इत्येवंरूपेण न भेदो भावाभावव्यवस्थापकावच्छेदेनात्यन्ताभावासत्त्वादित्यर्थः । अवच्छेदकस्यैकत्राधिकरणे भावाभावसत्त्वेनावच्छेदकभावाभावयोरेव समानदेशत्वमित्यर्थः । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमनभ्युपगम्य समाधत्ते युगपदिति । क्रमेणेति । तथा च संयोगाभाव उपाध्याश्रय एव । नचैवं संयोगोऽप्युपाध्याश्रय एव स्यात्, संयोगस्याऽवच्छेदकेनान्यथासिद्धौ परमाणुविश्रान्तेरतीन्द्रियत्वापत्तेरिति भावः । अवयवि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

याभाव इत्यर्थः । पूर्वपक्ष्येवेति । प्रतियोगिकत्वमित्यनन्तरमिति चेदिति पाठपक्षे अंते चातुर्विध्यमित्यनन्तरम् । अवयविनीति । घटादौ ह्यव्यवच्छेदकेनान्यथासिद्धौ तदवयवस्य स्थूलतया तत्रातीन्द्रियत्वा-

लपुरुषभेदेन उपलम्भानुपलम्भयोरसिद्धेः । क्रमेण प्रतीतिरुपाधिभेदसाहित्येनैव । उपाधिभेदसाहित्यमन्तरेण चैकत्र भावाभावौ विरुद्धाविति सर्वत्र दृष्टम् । अत्र तु तदभावादविरुद्धौ भविष्यतः । तादात्म्यप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः । तदसिद्धम् । तत्र

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावातीन्द्रियत्वे तु न काचित्क्षतिर्विनिगमकसत्त्वात् । संयोगस्तावदवयविन्येव तदत्यन्ताभावस्त्वनुभवबलादवयव इति भावः । सिद्धान्तविरोधभयेन पुनरव्याप्यवृत्तित्वमेव तयोराह उपाधिभेदेति । अवच्छेदभेदमादाय तावेकत्रैव वर्तेते । यत्र तु नावच्छेदभेदस्तत्र विरोधोऽत्र तु तदभावादुपाधिभेदस्य विरहाभावादविरुद्धौ समानाधिकरणौ भविष्यत इत्यर्थः । तादात्म्येति । तादात्म्यावच्छिन्नप्रति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नि संयोगतदभावौ द्वावप्यवच्छेदकनान्यथासिद्धाविति द्वावप्यवयविनि न स्यातामित्यव्याप्यवृत्तिरेव संयोग इत्याशयेनाह उपाधिभेदेति । तादात्म्येति । ननु तादात्म्यप्रतियोगिकसंसर्गाभावेऽतिव्यापकमिदं, तादात्म्ये च न द्वयोरभेदस्तस्याप्रसिद्धेः, प्रसिद्धौ वा न भेदः, नापि स्वरूपमेकत्वं वा, अभावान्तरस्यापि तत्प्रतियोगिकत्वात् । नापि प्रतियोगिसमानदेशकालोऽभावोऽन्योन्याभावः, देशकालशून्यान्योन्याभावेऽव्याप्तेः, धर्मात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ भेदे मानाभावश्च, 'सविशेषणे हि' तिन्यायेन घटोऽयं नेति धर्मस्य निषेधात्, कथमन्यथा कठपु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पत्तेरभावादिति भावः। नापि प्रतियोगीति । प्रतियोगिसमानदेशत्वे प्रागभावादावतिव्याप्तिः प्रतियोगिसमानकालत्वे चात्यन्ताभावस्ये अतिव्याप्तिरित्युभयमुपात्तम् । देशकालशून्येति । दिक्कालान्योन्याभाव इत्यर्थः । न च दिक्कालयोरपि प्रतीतिबलादात्माश्रयमवधूय दिशि काले च वृत्तिरेव तदन्योन्याभावयोरपि प्रतीतिबलादितीयमव्याप्तिरयुक्ता, तथापि देशपदं दिक्कालातिरिक्तदेशपरमेव वाच्यमन्यथात्यन्ताभावातिव्याप्तेस्तथासतीदं दूषणम्, एवञ्च देशकालेत्यत्र कालपदं संपातायातमित्यवधेयम् । धर्मेति । प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेत्यर्थः । कथमन्यथेति । कठपुत्राविशेषान्यत्वे परिच्छिन्ने विशेषे क-

मानाभावात्। भिन्नबुद्धिरिति चेत्। न। तदभावेऽपि घटतदभावयोर्भिन्नबुद्धिदर्शनात्। तत्र स्वरूपालम्बनमिति चेत्। न। भावेष्वपि तुल्यत्वात्। आरोप्यते तत्राप्य(१)भाव इति चेत्। न। अभा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

योगिक इत्यर्थः। इदमिदं न भवति नेदमिहेति प्रतीतिभेदकृत एवानयोर्भेद इति भावः। तदभावेपीति। अन्योन्याभावत्राभावेपीत्यर्थः। नह्यभावेऽभावान्तरं वर्तते तथा सत्यनवस्था स्यादिति भावः। आरोप्यत इति। घटो घटाभावो न भवति इत्यारोपितान्योन्याभावनिबन्धनेयं प्रतीतिरित्यर्थः। अन्योन्याभावश्चेत्तत्रारोपितस्तदाभावस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्रान्यविशेषत्वेन परिच्छिन्ने कठपुत्रविशेषभ्रमः तदन्योन्याभावपरिच्छेदात्। कथं वा नायं कठपुत्र इत्यग्रे बाधकम्? प्रागेव तद्भेदपरिच्छेदात्। सर्वकठपुत्रान्यता न परिच्छिन्नेति चेत्। न। सर्वपदस्यापि तत्तद्व्यक्तिवचनात्, न ह्यन्यः कठपुत्रः। धर्माभावालम्बनत्वेन तु तदग्रहान्नायं दोषः। मैवम्। तदन्यकठपुत्रनिश्चये सम्भावनायां वा भ्रमाव, अग्रे बाधकमपि तदन्योन्याभावग्रहात्, अन्यथा तु भ्रमाद्यभाव एव, घटोऽयं नेति धर्मिणः प्रतियोगित्वग्रहात्, बाधकं विनैतदनादरेऽतिप्रसङ्गात्, धर्म्यभावग्रहेऽपि धर्मात्यन्ताभावग्रहसम्भवाच्च। लक्षणं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ठपुत्रत्वे न भ्रम इत्यर्थः। तदन्यकठपुत्रेति। तद्धर्मावच्छिन्नान्योन्याभावग्रहस्य तद्धर्मप्रकारकभ्रमाविरोधितया कठपुत्रत्वावच्छिन्नान्योन्याभावाग्रहाद्भ्रम इत्यर्थः। अन्यस्य कस्यचन कठपुत्रत्वेन भ्रमविषयस्याभेदस्तत्रारोप्यते तदन्योन्याभावग्रहादित्यर्थ इत्यन्ये। अन्यथेति। प्रागेव सामान्यान्योन्याभावपरिच्छेदेऽन्यस्य कठपुत्रत्वेन भ्रमाभावो वेत्यर्थः। धर्मिण इति। तथाच प्रतीतिलैक्षण्यादेवोभयोर्भेद इत्यर्थः। ननु तयोर्भेदे तदन्योन्याभावग्रहकाले तद्धर्मात्यन्ताभावसंशयः स्यादत आह धर्म्यभावेति। तथाच तुल्यसामग्रीकत्वेन धर्मात्यन्ताभावस्यापि तदा ग्रहान्न संशय इति भावः। क्वचिद्धर्माभावेति पाठस्तत्रा-

(१) अपीति नास्ति मु० पुस्तके।

वस्यारोपितत्वे तत्प्रतियोगिनो भावस्य सत्तापत्तेः। उभयनिषेधे च विरोधापत्तेरिति चेत्। मैवम्(१)। अतिरेकिणोऽनवस्था(२)-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

घटतादात्म्यस्य सत्त्वं स्यादित्यत आह अभावस्येति। ननु घटतदभावयोरन्योन्याभावो नास्तीति बाधकप्रत्ययेन भवितव्यं, तथाचान्यो-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तु तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वम्, तादात्म्यं चैकवृत्तिधर्मः, संसर्गाभावे त्वनेकवृत्तिना धर्मेण संसर्गेण प्रतियोगितावच्छिद्यते। अनेकवृत्तित्वं तु स्वसमानाधिकरणधर्मविरोधिधर्मसामानाधिकरण्यम्। यत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकमधिकरणे समारोप्य नियतनिषेधावगमः सोऽन्योन्याभाव इति तत्त्वम्। अभावस्यारोपितत्व इति। घटतदभावयोः परस्परविरहात्मकतयाऽन्योन्याभावस्यारोपितत्वे प्रतियोगिनो भावस्य तादात्म्यस्य सत्त्वाद्यत्र घटाभावस्तत्र घटस्य सत्तापत्तेरित्यर्थः।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्योन्याभावग्रहस्य धर्मात्यन्ताभावग्रहत्वस्वीकारेऽपि तस्य तस्य घटादिरूपस्य धर्मस्यात्यन्ताभावग्रहसम्भवादित्यर्थः। तथा च तवापि तेन तेन रूपेण सर्वघटात्यन्ताभावग्रहे भूतले घटभ्रमो न स्यादिति तुल्यमित्यर्थः। एकवृत्तिधर्म इति। अव्यासज्यवृत्तिघटत्वादिकमित्यर्थः। अनेकवृत्तित्वमिति। यद्यपीदं घटत्वेऽपि गतं तत्समानाधिकरणनीलाविरुद्धशुक्लादिसमानाधिकरणत्वात् तस्य, तथापि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविरुद्धाधिकरणतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यमेव पारिभाषिकं घटत्वादिव्यावृत्तमनेकवृत्तित्वमिह विवक्षितम्। प्रतियोगिनमित्यादिकमर्थगत्या प्रागुक्तमेव स्फुटप्रतीत्यर्थमात्रानुदितम्। ननु न तादात्म्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं किन्त्वारोप्यसंसर्गत्वमित्यपरितोषादाह यत्र त्विति। प्रतियोगितावच्छेदकस्यारोपः संसर्गतया द्रष्टव्योऽन्यथाऽऽरोप्य निषिध्यते इति सिद्धान्तव्याकोपादित्यवधेयम्। यत्र घटाभाव इति। यद्यपि भावस्य तादात्म्यस्येत्येव मूलार्थस्तथापि

(१) न अतिरेकिण इति प्रा० पु० पाठः। (२) अनवस्थानदूषितत्वात् सु पु० पाठः।

दूषितत्वात् । नास्तीतिबुद्धेरारोपिताभावालम्बनत्वात् आरोपितान्योन्याभावसंसर्गनिषेधव्यवहारस्य घटतदभावाभ्यामेव करणात् सम्बन्धवत् । यथा सम्बन्धस्वरूपमेव सम्बन्धारोपात्सम्बन्धमवभासते सम्बन्धान्तरारोपेऽपि स्वरूपमेव नियामकं तथात्राप्यविरोध इति सिद्धं चातुर्विध्यम् । इति अभावः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्याभावसंसर्गाभावोऽधिकः सिद्ध इत्यत आह आरोपितेति । घटतदभावयोर्भेदबुद्धिरारोपितान्योन्याभावनिबन्धनेत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति । दृष्टा हि सम्बन्धे सम्बन्धबुद्धिरारोपितसम्बन्धनिबन्धनेत्यर्थः ॥ अभावः ॥

न्यायलीलावतीप्रकाशः

उभयेति । उभयनिषेधे घटात्मकत्वघटान्योन्याभावाधिकरणत्वयोर्निषेधे, विरोधो भावाभावाभ्यां तृतीयकोटेरभावादित्यर्थः । अतिरेकिणोऽधिकरणादभावाद्भिन्नस्य तस्याभावस्येत्यर्थः । न च घटाभावे पटो नास्तीति बुद्धिस्तत्र मानमित्याह नास्तीति । ननु यस्य यत्राभावस्तत्र तस्यारोप इति नियमादन्योन्याभावारोपस्तत्रैव स्याद्यत्र तदभावस्तथा चान्योन्याभावे तदारोपः कथमभावान्तरं विनेत्यत आह आरोपितेति । आरोपितो योऽन्योन्याभावस्तस्य यः संसर्गस्तस्य यो निषेधव्यवहारः स आरोपविषयेणैवाभावेन क्रियते आरोपेऽप्यारोप्याभाव एव प्रयोजकः, स चात्रारोपविषय एव, अभावान्तरं तु नात्र तन्त्रमित्यर्थः । सम्बन्धवदिति । यथा सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात्सम्बन्धान्त·

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटाभावयोस्तादात्म्येऽपि को दोष इति यदि ब्रूयात्तत्रेदमुक्तं घटात्मकत्वेति । घटतदभावयोरिति शेषः । नास्तीति । तथा च तत्तुल्यन्यायतया घटाभावेऽपि घटान्योन्याभाव आरोपित इत्यर्थः । अत्र शङ्कते ननु यत्रेति । आरोपविषयेणैवाभावेनेति । घटाभावेनेत्यर्थः । तथाच घटाभावस्याधिकरणत्वव्यावर्त्तकतया घटस्याधिकरणकोटिप्रवेशेन घटतदभावाभ्यामिति मूलमुपपादनीयमिति भावः । स चात्रारोपविषय एवेति । यद्यपि घटाभावे पटो नास्तीति प्रतीतेः क्लृप्तपटाभावेनैवोपपत्तौ ना·

तत्र दुःखात्यन्ताभावोऽपवर्गः। ननु चा(१)द्वैततत्त्वसाक्षात्कारात् अविद्योपनीतप्रपञ्चप्रत्ययबाधे जगराद्यप्रत्ययात् स्वप्रत्ययवदद्वैतानन्दसाक्षात्कारा मुक्तिरिति मन्यन्ते। नैवम्। मानाभावात्। श्रुतिरत्र मानमिति चेन्न। बाधितत्वात्। ब्रह्मसंवेदनेऽपि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्रेति। अभावेषु मध्ये इत्यर्थः। दुःखात्यन्ताभाव इति। 'दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति'इति श्रुतिप्रामाण्यात, स चानात्मादिनिष्ठ एवात्मनि प्रार्थ्यते सम्बद्धः क्रियते। सम्बन्धश्च तस्य समानाधिकरणसमानकालीनदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंस एव, तस्मिन्सत्येव 'शुको मुक्तः प्रह्लादो मुक्त' इति व्यवहारदर्शनात। स चात्यन्ताभावः स्वनिष्ठदुःखप्रतियोगिक एवेति प्रतियोगिविकल्पावसरः। एकदण्डिमतमुत्थाप्य दूषयति ननु चेति। अद्वैतानन्दसाक्षात्कारस्येदानीमपि सत्त्वान्मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् प्रपञ्चप्रत्ययबाध इति। तद्बाध्यताप्रयोजकमाह अविद्योपनीतेति। अपरिसमाप्त एव वाक्ये दृष्टान्तमाह जागराद्येति। मानाभावादिति। ब्रह्मण आनन्दरूपतायां प्रपञ्चमिथ्यात्वे च मानाभावादिति। श्रुतिरिति। 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रानङ्गीकारेऽपि सम्बन्धः सम्बन्ध एव भासते सम्बन्धान्तरारोपादित्यर्थः।

तत्रेऽत्यभावचतुष्टयमध्ये। 'दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती'त्यभावत्वेन मोक्षश्रवणादिति भावः। अद्वैतेति। ब्रह्माद्वैतसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मक आत्मा केवलोऽपवर्गे वर्तत इति वेदान्तिन इत्यर्थः। श्रुतिरत्रेति। अत्र ब्रह्माद्वैते, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चने'-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धिकरणात्मकत्वं न हि तत्राप्यनवस्थादिकं बाधकम्, तथा पि योऽभावाधिकरणमभावमात्रमेव न प्रतिपद्यते तन्मतमवलम्ब्येदं सर्वमुक्तम्।

वृत्तिरूपसाक्षात्करस्य मुक्तित्वे स्वतः पुरुषार्थत्वविरोधादन्यथा तात्पर्यमाह ब्रह्माद्वैतेति। श्रुतेः प्रक्रान्तत्वाल्लिङ्गासङ्गतिरित्यन्यथा

(१) चकारो नास्ति मु० पु०।

प्रपञ्चप्रत्ययस्य सत्त्वात् । ब्रह्मसंवेदनमिदानीं नास्तीति चेत् । न । नहि ब्रह्म संवेदना(न)न्तरवेद्यम् । न च ब्रह्मस्वरूपमिदानीं नास्तीति । श्रुतिवाक्यजो विशिष्टब्रह्मानुभवो नास्तीति चेत् । न । तस्याप्यनुभवरूपस्य ब्रह्मरूपानतिरेकात् । ब्रह्मणोऽभिन्नत्वेन कल्पिताऽनुभवो नास्तीति चेत् । न । कल्पितस्यासत्त्वेन कल्पनात्वेन वा अबाधकत्वात् । अद्वैतश्रुतेश्च द्वैतावभासिप्रत्यक्षविरोधेन(१) ग्रावप्लवनश्रुतिवदुपचरितार्थत्वात् । अध्यक्षमविद्यात्वेन न तस्या बाधकमिति चेत् । तुल्यं प्लवनेऽपि । किं चास्याऽविद्यात्वम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

श्रुतिरित्यर्थः । बाधितत्वादिति । भेदग्राहिप्रत्यक्षबाधितत्वादित्यर्थः । ब्रह्मसंवेदनेपीति । ब्रह्मणः स्वप्रकाशस्येदानीमपि सत्त्वादित्यर्थः । इदानीमिति । संसारदशायामित्यर्थः । प्रकाशत्वात् नित्यत्वात् इदानीमपि तत्सत्त्वमाह नेति । श्रुतिवाक्यज इति । श्रवणानन्तरमुपनिषज्जनितेन ब्रह्मानुभवेन प्रपञ्चबाधः स चेदानीं नास्तीत्यर्थः । तस्येति । स्वातिरेके तु द्वैतापत्तिरिति भावः । अविद्यादशायां श्रुतिजन्यत्वेन कल्पितो योऽनुभवः स नास्तीत्याह ब्रह्मण इति । असतो न बाधकत्वं न वा कल्पनाया इत्याह असत(२)इति । ननु तथाप्यद्वैतपराणां प्रामाण्यादद्वैतं सिद्धमेवेत्यत आह अद्वैतेति । उपचरितार्थत्वादिति । मुमुक्षुभिरेकब्रह्मैव श्रेयमित्यत्र तासां तात्पर्यादित्यर्थः । तस्या इति । अद्वैतश्रुतेरित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति श्रुतिर्मानमित्यर्थः । योग्यताज्ञानं शाब्दधीहेतुः, सा च बाधकाभावरूपाऽत्र नास्ति साक्षात्कारं प्रति शरीरादेर्जनकत्वान्मोक्षे तद्बाधस्य बाधकमानस्य सत्त्वादित्याह बाधितत्वादिति । नापि ब्रह्मसंवेदनं प्रपञ्चबाधं प्रति जनकमित्याह ब्रह्मसंवेदनेपीति । नहीति । ब्रह्मणो ज्ञानरूपतया स्वप्रकाशत्वात्तस्य चेदानीमपि नित्यतया सत्त्वाच्च बाधादित्यर्थः । उपचरितेति । मुमुक्षुणान्यद्विहायात्मैवाद्वितीयो भावनीय इत्येवंपर-

(१) विरोधादिति प्रा० पु० पाठः ।

(२) शंकरमतेनात्र मूले कल्पितस्यासतः कल्पनात्वेनेति पाठो बोध्यः ।

अद्वैतानुभवविरोधित्वमिति चेत् । न । द्वैतानुभवविरोधित्वेन तस्यैव किं नाविद्यत्वम् । अयत्नसिद्धत्वमिति चेत् । न । यत्नसिद्धस्यापि शोकातुरतनयसाक्षात्कारस्याविद्यात्वात् । अयत्नसिद्धस्य च तनयाभावसाक्षात्कारस्य विद्यात्वदर्शनात् । विचारासहत्वमविद्यात्वमिति चेत् । न । अनुभवेन विरोधिना विचारस्यैव कृशानोरनुष्णत्वानुमानवदाभासीकृतत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तुल्यमिति । तर्हि ग्रावाणः प्लवन्त इत्यपि श्रुतिरध्यक्षेण न बाध्येतेत्यर्थः। अस्येति । भेदानुभवस्येत्यर्थः । तस्यैवेति । श्रुतिजन्यानुभवस्येत्यर्थः । द्वैतानुभवस्यायत्नसिद्धत्वादविद्यात्वं श्रुतिजन्यानुभवस्य तु तत्तदुपनिषत्परिशीलनपरिश्रमजन्मनो यत्नसिद्धत्वेन विद्यात्वमित्याह अयत्नेति । यत्नायत्नसिद्धत्वं विद्यात्वाविद्यात्वे प्रति न तन्त्रमित्याह यत्नसिद्धस्यापीति । घटपटौ भिन्नाविति घटपटभेदमात्रधिया तत्रैवाद्वैतश्रुतिरपसारणीया क्रमेण तु तदितरसकलपदार्थाद्वैतं बोधयन्त्या श्रुत्यापि धीर्बाधनीयेति विचारासहत्वमित्यर्थः । घटपटौ भिन्नाविति प्रत्यक्षे जाग्रति सर्वमभिन्नमित्येव धीः श्रुत्या जनयितुं न शक्येत्याह अनुभवेनेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वादित्यर्थः । तस्या अद्वैतश्रुतेरित्यर्थः । तस्यैवेति । श्रुतिवाक्यजानुभवस्येत्यर्थः । विरोधित्वस्याविशेषादिति भावः । शोकातुरेति । यत्तनयशोकातुरोऽसौ तत्तनयसाक्षात्कारः स्वप्नादावविद्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गः पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वं च । न चाविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्या, तस्याः स्वतोऽपुरुषार्थत्वादिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्याचष्टे श्रुतिवाक्यजानुभवस्येति । तस्या अपुरुषार्थत्वादिति । यद्यप्यविद्यानिवृत्तिविशिष्टस्यानन्दस्वरूपात्मनः पुरुषार्थत्वं, तत्र च विशेषणं समादाय कृतिसाध्यत्वं विशेष्याङ्गमादाय निरुपाधीच्छाविषयत्वमविरुद्धमेव, तथाप्येकावच्छेदेनोभयधर्मसत्त्वं पुरुषार्थताप्रयोजकमन्यथा

जीवानामविद्यादिसमस्तोपाधिनाशे चिदानन्दब्रह्मस्वरूपत्वापत्तिर्मुक्तिरित्यन्ये । न । जीवानां दुःखादिवत् ज्ञानात् सुखाच्च भेदेन प्रतीयमानत्वात्(१) । अन्यथा दुःखरूपत्वस्यापि प्रसङ्गात् । दुःखमहमिति नानुभव इति चेत् । नाहं सुखमिति तुल्यम् । सकलदुःखरहितत्वं सुखत्वमिति चेत् । न । अशेषसुखरहितत्वं दुःखत्वमित्यत्रापि तुल्यत्वात् । वस्तूनां परप्रकाश्यत्वनियमेन ज्ञातुः स्वप्रकाशनाविरोधात् । अन्यथा दुःखादेरपि स्वप्रकाशतापत्तिः । चिद्रूपोऽहमित्यनुभवोऽस्तीति चेत् । न । ज्ञानाधारस्य चिच्छब्देनाभिधानात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भास्करीयं मतमाह जीवानामिति । परमात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिः, लयश्च लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरं चैकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्ममात्रया संभूयावस्थितानि, स्वस्वदुःखावच्छेदकानि इत्यर्थः । जीवानां ज्ञानसुखात्मकरणमनुपपन्नमित्याह जीवानामिति । सकलदुःखरहितत्वादेव तत्र सुखत्वोपचार इत्याह सकलेति । किञ्च ज्ञानात्मकत्वमपि नात्मन इत्याह वस्तूनामिति । चिच्छब्देनेति । चेतयत इति चिदिति च व्युत्पत्तिबलादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्रिदण्डिमतमाह जीवानामिति । आनन्दमयपरमात्मनि ज्ञानात्मलयो मोक्षः, लयश्च लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरं चैकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्ममात्रयाप्यवस्थितानि सुखदुःखावच्छेदकानीत्यर्थः । जीवानामिति । अहं जाने अहं सुखीत्याद्यनुभवादित्यर्थः । वस्तूनामिति । मोक्षदशायां स्वातिरिक्तज्ञानस्य कारणबाधेन बाधात् स्वप्रकाश्यत्वं जीवानां वाच्यं, तच्च न, यद्वस्तु तत्परप्रकाश्यमिति व्याप्तेरित्यर्थः । वस्तुतो विवक्षितविवेकेन शरीरादिनाशः पुरुषसाध्यः, स चापुरुषार्थ एव । न चोपाधिनाशे सत्यौपाधिकजीवनाशो लयः, ब्रह्मणो नित्यतया तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेरिति भावः ।

---

(१) प्रतीतेरिति भा० पु० पाठः ।

नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरित्यपरे। तन्न। सुखस्याभिव्यक्तेर्नित्यत्वे असंसारप्रसङ्गात्। तयोः सम्बन्ध उत्पाद्य(१) इति चेत्। न। भावस्योत्पत्तिमतो विनाशित्वेन मुक्तस्यापि सुखासंवेदनप्राप्तेः। संसारिसुखस्यापि तथात्वापत्तेः। सुखतज्ज्ञानयोरुत्पन्नयोर्ध्वंसवदविनाशित्वमिति चेत्। न। भावस्योत्पत्तिमतो विनाशित्वनियमात्। तयोरेव प्रवाहानित्यत्वमिति चेत्। न। तद्वदेव देहादेरपि प्रवाहानियमस्वीकारप्रसंगात्। सुखस्य देहभोग्यत्वनियमात्। अन्यथा स्वर्गेऽपि देहविरहापत्तेः। न चात्र प्रमा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भट्टमतमाह नित्येति। तयोरिति। सुखतदभिव्यक्त्योरित्यर्थः। यथा जन्यत्वं विनाशित्वे न तन्त्रं ध्वंसस्याविनाशदर्शनात् तथा प्रमाणबलाद्भावोपि जन्यः कश्चिदविनाशी स्यात्, तथाच श्रुतिरानन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्याह सुखतज्ज्ञानयोरिति। जन्यभावत्वं विनाशित्वं प्रति तन्त्रम्, निरुपाधिसम्बन्धशालिश्रुतिस्त्वन्यथोपपद्यते इत्याह भावस्येति। अन्यथेति। यदि सुखं देहिभोग्यमेवेति न नियम इत्यर्थः। न चात्रेति। नित्यसुखाभिव्यक्तौ प्रमाणं नास्तीत्यर्थः। जीवन्मुक्तिद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावस्येति। न ह्यात्ममनोयोगस्तद्धेतुः अदृष्टादिनिरपेक्षस्य तस्याजनकत्वात्। विषयमात्रापेक्षणे तु संसारितादशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसक्तिः। न च योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन नाशित्वे अपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः। न च तस्यानन्तत्वादभिव्यक्तिप्रवाहोप्यनन्तः, शरीरं विना तदनुत्पत्तेः, तस्य सुखाभिव्यक्तिहेतुत्वे माना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

घटस्य कृतिसाध्यत्वे पटस्येष्यमाणत्वे घटविशिष्टपटार्थे प्रवर्त्तेतेत्याशयेनेदमुक्तम्। तस्यादृष्टादीति। मुक्तिकालेऽदृष्टशरीराद्यभावादित्यर्थः। अनन्तत्वं न ध्वंसाप्रतियोगित्वमुत्पन्नभावत्वादिति धाराक्रमेणानन्तत्वं वाच्यं, तच्च न सम्भवतीत्याह—शरीरमिति। तस्येति। यद्य-

(१) उत्पाद्यत इति मु० पु० पाठः।

णमस्ति । आनन्दं ब्रह्मणो रूपं, तच्च मोक्षेऽपि(१) व्यज्यते इति चेत् । न । योगजधर्माविर्भूतकल्पकोटिशतानुभवनीयासङ्ख्यसुखप्रतिपादनपरत्वेनाप्युपपत्तेः ।

ननु दुःखाभावोऽपि मुक्तिर्न युज्यते । स हि न तावद्दुःखप्रागभावः, अनादित्वेन तस्यासाध्यत्वात् । दुःखस्य चानागतस्योत्पत्तिप्राप्तेः । नापि दुःखध्वंसः । तस्य स्वतः सिद्धत्वात् । समस्तदुःखध्वंस इति चेत् । न । उत्पन्नदुःखसाकल्ये स्वतः सिद्धत्वात् । उत्पन्नानुत्पन्नसाकल्ये विरोधात् । विद्यमानसकलदुःख-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

शार्था सुखप्रवाहपरा पराश्रुतिरित्याह योगजेति । किञ्च आनन्दमित्यानन्दवत्त्वमर्शआद्यचाऽभिधीयते, अन्यथा नपुंसकता न स्यात् ।

विद्यमानेति । हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारादित्यर्थः । अनागतानर्थानुत्पत्तिमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावाच्च । न च मोक्षार्थप्रवृत्तिरेव मानम्, दुःखहानार्थितयापि तदुपपत्तेरित्यर्थः । योगजेति । न चानुपपत्तिं विना मुख्यार्थहानानुपपत्तिः उत्पत्तिनाशवतोर्ज्ञानसुखयोरहज्ञानाम्यहं सुखीति स्वभिन्नत्वेनाऽनुभूयमानयोर्ब्रह्माभिन्नत्वसाधने बाधात् । किञ्चानन्तमिति पदं श्रुतिस्थं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तमिति तेनानन्दवत्त्वं बोध्यते ब्रह्मणो, नाभेदः, अन्यथा तस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः । न च 'व्यत्ययो बहुलमि'त्यनुशासनाल्लिङ्गव्यत्ययः, मानाभावादिति न तु मुख्यार्थहानमपीति द्रष्टव्यम् ।

दुःखस्य चेति । प्रागभावस्यावश्यं दुःखजनकत्वादित्यर्थः । प्रागभावस्य साध्यत्वे प्रागभावात्पूर्वं प्रागभावध्वंसयोरभावात् दुःखसत्त्वप्रसङ्ग इत्यपि मन्तव्यम् । स्वत इति । अयत्नसिद्धत्वादित्यर्थः । विद्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पि योगजधर्मस्य भोगहेतुत्वं, तथापि मुक्तिस्थानाभिषक्तमुख्याभिव्यक्तितत्सम्बन्धहेतुत्वे मानाभावो वेदस्य विशिष्टतद्बोधकत्वादित्यर्थः । नतु मुख्यार्थहानमपीति । आनन्दशब्दस्याश्रयवाचकत्वे या लक्षणा

---

(१) अपि इति नास्ति प्रा० पुस्तके ।

साधन(१)ध्वंसो मुक्तिरिति चेत् । न । दत्तफलानां निवृत्तेरयत्नसिद्धत्वात् । अदत्तफलानां तु अनागतानर्थानुत्पत्तिमनभिसन्धाय निवृत्तेरसमीहितत्वात् । न हि निदाननिवृत्तिः स्वभावतः साध्या, क्लेशनाशेतरत्वात् । अनागतानुत्पत्तेश्च स्वतः साध्यताविरोधात् । तच्चानर्थजातं मुमुक्षुसमवेतमन्यसमवेतं वा ? नाद्यः । तथासति दुःखस्याऽवश्यं तत्रोत्पत्तावदत्तफलताविरोधात् । नेतरः । परदुःखनिवृत्तेः स्वात्मनि सिद्धत्वात् । दुःखान्नियतपूर्वभावित्वस्य तद्धेतुत्वस्य प्रमाणादवगमे दुःखस्य स्वात्मन्यवश्यमुत्पादात् । अनुत्पत्तौ दुःखहेतुताग्राहकमानस्याभाऽऽसतापत्तेः । नापि दुःखात्यन्ताभावः । तस्येदानीं सत्त्वे सिद्धस्य साध्यता-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अनागतदुःखानुत्पत्तिमित्यर्थः । नन्वनागतानुत्पत्त्यभिसन्धिरस्तु को दोष इत्यत आह अनागतेति । तस्यानादित्वेनानुत्पाद्यत्वादित्यर्थः । तच्चेति । यदि दुःखानुत्पत्तिमभिसन्धाय प्रवृत्तिरित्यर्थः । किं यो दुःखहेतुध्वंसाय मुमुक्षुः प्रवर्तते तस्य दुःखहेतुत्वं तदा दुःखं स्यादेव, न चेद्दुखं तेन जननीयं तदा न दुःखहेतुतेत्याह दुःखादिति । नापीति । मुक्तिरित्यनुषज्यते । परात्मवृत्तीति । आत्मनि स्वतःसि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मानेति । प्रायश्चित्तादौ दुःखसाधनध्वंसस्य पुरुषार्थत्वदर्शनादित्यर्थः। अदत्तफलानामिति । प्रायश्चित्तस्थले पापं नश्यतां, तेन दुःखं मे माभूदित्यभिसन्धाय प्रवृत्तेस्तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वादिति भावः । तर्हि दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थोऽस्त्वित्यत आह अनागतेति । स्वतः—स्वभावतः । तच्चेति । यदनुत्पत्तिमभिसन्धाय निवृत्तौ प्रवर्त्तेत इत्यर्थः । परदुःखेति । अत्यन्ताभावरूपत्वात्तस्या इत्यर्थः । अदत्तफलान्येव कर्माणि नश्यन्तीत्यत्र दूषणमाह दुःखान्नियतेति । उत्पत्त्यादेति । भावस्योत्पत्तिमतो

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रसक्ता सा नास्ति लुप्तस्याच्प्रत्ययस्यैवाश्रयवाचकत्वादिति भावः ।

---

(१) हेतुध्वंस इति प्रा० पु० पाठः ।

विरोधात् । असत्त्वे दुःखाभावस्य स्वतो निर्वर्त्यत्वे अत्यन्ताभावत्वव्याकोपात् । अत्यन्ताभावसम्बन्धः साध्य(१) इति चेन्न । उत्पत्त्याद्यसम्बन्ध(२)निवृत्तौ मुक्तस्यापि संसारित्वापत्तेः । परात्मवृत्तिदुःखात्यन्ताभावस्य स्वतः सिद्धत्वात्, मुमुक्षुसमवेतदुःखात्यन्ताभावस्य च(३) प्राक्प्रध्वंसयोरन्यतरत्रान्तर्भावात् । येषां चात्यन्ताभावो दुःखानां तेषामध्यक्षानुमानागमप्रभवस्मृत्यगोचराणामभावनिरूपकतानुपपत्तिश्च । यावदनागतदुःखप्रागभावानुवृत्तिः क्रियत इति चेन्न । प्रागभावस्वभावो वा दुःखनिवृत्तिः, तस्यानागतकतिपयसमयसम्बन्धो वा, यावदनागतसमयसम्बन्धो वा ? नाद्यः । अनादित्वात् । न द्वितीयः । दुःखस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न तृतीयः । प्रागभावत्वविरोधात् । विनाशिनश्चानन्तकालसम्बन्धित्वविरोधात् । अविनाशिनः स्वतः सिद्धत्वा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्धत्वादित्यर्थः । प्राक्प्रध्वंसयोरिति । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनियमादित्यर्थः । अध्यक्षानुमानागमप्रभवा या स्मृतिस्तदगोचराणामित्यर्थः । स्मृतप्रतियोगिकस्यैवाभावस्य निरूपणादिति भावः । प्रागभावस्वभाव इति । प्रागभाव एवेत्यर्थः । अनागतेति । अनागतकतिपयसमयसम्बन्ध इत्यर्थः । अनादित्वादिति । तथाचानुवृत्तिः क्रियत इति विरोध इत्यर्थः । दुःखस्येति । अनागतकतिपयानन्तरदुःखस्य पुनरापत्तेरित्यर्थः । प्रागभावत्वेति । प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वानियमादित्यर्थः । ननु प्रागभावः प्रतियोगिनमजनयित्वैव नश्यति ततः कथं दुःखस्य पुनरापत्तिरित्यत आह विनाशिन इति । अविनाशिन इति । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नाशनियमादिति भावः । प्राक्प्रध्वंसयोरिति । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसादेश्याभावादित्यर्थः । प्रागभावत्वेति । तस्य प्रतियोगिजनकत्वनिय

---

(१) साध्यते इति मु० पु० पाठः ।
(२) सम्बन्धयति-मु० पु० पाठः । (३) चकारो नास्ति प्रा० पुस्तके ।

दिति। अत्रोच्यते। क्रमेण दुःखोत्पादो हि संसारित्वम्। यदा

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चानादित्वमपि वाच्यमेवेति स्वतःसिद्धत्वादपुरुषार्थत्वमित्यर्थः। युगपदनेकदुःखानुत्पादावस्थाया जीवन्मुक्तित्वदर्शनार्थं संसारितो वैलक्षण्यं प्रतिपादयितुं संसारमाह क्रमेणेति। कायव्यूहादीत्यादिपदात् पण्डानेकमनःसञ्चय उक्तः। कारणाभावात्—सवासनमिथ्याज्ञानाभावात्। रागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, क्लेशहानानन्तरं न धर्माधर्मावुत्पद्येते, दोषतुषावनद्धा हि कर्मतण्डुलाः स्वफलारम्भकाः, तथा च समानाधिकरणयुगपदुत्पन्नानेकदुःखध्वंसो मुक्तिरित्यर्थः। न चायमयत्नसिद्धः, बहूनां दुःखानामेकदोत्पादस्य कायव्यूहसाध्यत्वात्, कायव्यूहस्य च श्रवणमननानिदिध्यासनसाक्षात्कारजनकप्रयत्नसाध्यत्वात्। नन्वेतान्युत्पन्नानि स्वयमेव नश्यन्तीति चेत्, तेषामुत्पादस्यैव पुरुषप्रयत्नाधीनत्वात्। तर्हि तादृशदुःखध्वंसार्थं दुःखमप्यु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मादित्यर्थः। क्रमेणेति। मोक्षविरोधित्वप्रदर्शनार्थम्। संसारनिर्वचनं यदा त्विति। एतेनैकात्मवृत्त्येककालीनानेकदुःखध्वंसो मोक्ष इत्युक्तम्। दुःखान्तरध्वंसस्यायत्नसाध्यत्वेपि तादृशदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनतत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्। न च समानाधिकरणानेकदुःखानां युगपदुत्पत्तौ तज्ज्ञानादेव तद्ध्वंसस्तदनुत्पत्तौ तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति वाच्यम्। प्रतियोगिवत्तज्ज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वात्। अत एव मुक्तात्मनः स ध्वंसो नास्मदादीनाम्। तादृशदुःखाभावादेव न तस्य ध्वंसः तादृशदुःखोत्पत्तावपि तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वात्। नन्वेवं ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं स्यात् तदनुत्पाद्यध्वंसस्योत्पादयितुमशक्यत्वात्। सत्यम्। पुरुषार्थहेतुत्वेन दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनात् दाहछेदादिभिर्दुर्नाम(१)चिकित्सावत्। न चानाग-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तस्मात्सिद्धिरसंभविनीत्यन्यथा व्याचष्टे अयत्नेति। एतेनैकात्मवृत्तीति। न च कायव्यूहदशायामनेकदुःखोत्पादे तादृशो ध्वंसोऽस्तीत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। दुःखप्रागभावासमानकालत्वस्य ध्वंसविशेषण-

(१) 'दुर्नामा दीर्घकोशिके'त्यमरादीर्घाण्डकोशाख्यरोगो बोध्यः।

तु युगपदशेषक्लेशभोगो(१)पायकायव्यूहादिनिवर्तकयोगाभ्यास-प्रसादसमासादितात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य कारणभावाद्धीनक्लेशस्य युगपदुपभुक्तसमस्तदुःखनिवृत्तिः तदा सैव मुक्तिरशेषदुःखनिवृत्तिरूपा पुरुषार्थो भविष्यति । दुःखजातीयात्यन्ताभावस्य वा स्वात्मनि साध्यत्वात् । अशेषक्लेशहेतुनाशस्य चात्यन्ताभावात्मसम्ब-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पादेयं स्यादिति चेत्, कः सन्देहः, देहदाहच्छेदादिनापि दुर्नामकव्याधिनाशदर्शनात् । प्रवृत्तिरपि अनागतदुखध्वंसार्थं नानुपपन्ना, अनागतघटनाशार्थमपि मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । दुःखात्यन्ताभावस्य मुक्तित्वमाह दुःखेति । दुःखत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावो मुक्तिर्न तु यत्किञ्चिद्दुःखात्यन्ताभावस्तस्य स्वतः सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु नित्यत्वात्कथमयं पुरुषार्थ इत्यत आह अशेषेति । क्लेशो दुःखम्, तथाच दुःखसाधनध्वंसविशिष्टदुःखत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावो मुक्तिः, विशेषणांशस्य साध्यतया विशिष्टस्यापि साध्यत्वमिति भावः । लोष्टादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदुःखध्वंसार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, लोकेऽनागतकुम्भनाशार्थमपि मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । अत्यन्ताभावस्य मुक्तित्वं व्युत्पादयति दुःखजातीयेति । यत्किञ्चिद्दुःखव्यक्त्यत्यन्ताभावस्य स्वतःसिद्धत्वात्तज्जातीयेत्युक्तम् । नन्वत्यन्ताभावोऽसाध्य इत्युक्तमत आह अशेषेति । दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेऽपि दुःखसाधनध्वंसविशिष्टदुःखात्यन्ताभावो

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वात् । न चैवं तादृशदुःखध्वंस एव मुक्तिः किमर्थमनेकपदमिति वाच्यम् । तावत्येव तात्पर्यात् । मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादिति । यद्यपि प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वानियमादवश्यं चरमदुःखेनोत्पत्तव्यमेवोत्पन्ने च तस्मिंस्तद्भोगादेव तन्नाश इत्यालोचयमानानामेव मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिरनुपपन्ना, तथापि दुःखादुद्विजमानानां त्वरया मोक्षमिच्छतां प्रागभावो विनाऽपि तत्त्वज्ञानं चरमदुःखं जनयेदित्यालोचयतां प्रवृ-

---

(१) भोगपदं प्राचीनपुस्तके नास्ति ।

न्धस्वभावत्वात् । तदुत्पत्तौ दुःखात्यन्ताभावस्य(१) तदीयत्वेन व्यवहारात् । तदीयव्यवहारार्पकत्वेन विषयविषयिभावादिवदस्यापि सम्बन्धव्यवहारगोचरत्वात् । ध्वंसस्वभावत्वेन कृतकस्याप्यविनाशित्वोपपत्तेः। न चादत्तफलानां प्रमाणतः साधनत्वनिश्चयविरोधः । सतां सहकारिसाहित्ये दुःखजनकत्वस्य तत्साधनतारूपत्वात् । एषां च ध्वस्तत्वेन फलानुत्पादकत्वात् प्रायश्चित्तप्रतिहतदुरितवत् । न चात्यन्ताभावप्रतिपक्षानिरूपणम् , शङ्कित-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

निष्ठदुःखात्यन्ताभावस्य तादृशदुःखध्वंसः सम्बन्ध इति भावः। एतदेवाह तदुत्पत्ताविति । ननु ध्वंसः कथं सम्बन्ध इत्यत आह तदीयेति । ननूक्तसम्बन्धनिवृत्तौ पुनः संसारितापत्तिरित्यत आह ध्वंसस्वभावत्वेनेति । न चादत्तफलानां प्रमाणत इत्यादि दूषयति नचादत्तफलानामिति । परात्मवृत्तीत्यादि यथाशक्ति दूषयति न चात्यन्ताभावेति । संसारितद्दुःख-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मोक्षस्तथाच विशेष्यस्यासाध्यत्वेऽपि विशेषणस्य साध्यत्वाद्विशिष्टस्य साध्यत्वमित्यर्थः । ध्वंसस्यान्यत्र सम्बन्धत्वाभावेऽपि प्रकृते तत्त्वमुपपादयति तदीयेति । उत्पन्नस्यानाशित्वे हेतुमाह ध्वंसेति । अत एव नाकाशादेरपि मुक्तत्वापत्तिः । अत्र तादृशदुःखात्यन्ताभावस्याभावात् सम्बन्धाविरहात् । न चैवमावश्यकत्वात्सम्बन्ध एव मुक्तिरस्तु दुःखसाधनशरीरादिध्वंसस्य सम्बन्धत्वात् , तस्य च स्वतो पुरुषार्थत्वात् , निर्दुःखः स्यामिति हि प्रवर्त्तते न दुःखसाधनध्वंसवान् स्यामिति दुखहेतुत्वस्य प्रमाणादवगम इत्यत्राह नचेति । परात्मवृत्तीत्यादि दूषयति नचात्यन्ताभावेति । यथा शंकितदुःखपरिहा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्तिरिति भावः । तथाच विशेषस्येति । 'सति विशेषणे ही'तिन्यायानभ्युपगमेनेदम् , दुःखहेतुत्वस्य प्रमाणाभावादिति । तादृशध्वंसस्य सम्बन्धत्वपक्षेऽपि प्रागुक्तदोषतौल्यादित्याशयवानिति शेषः । तदीयस्य

---

(१) दुःखाभावस्येति मु० पु० पाठः ।

दुःखपरिहारवन्मुमुक्षुसमवेतदुःखमात्रस्य सम्भावनोपनीतत्वात् । असति योगाभ्यासेऽवश्यं दुरितप्रवाहस्यानागतसमयवर्तिदुःखोत्पादकत्वात् । सर्वत्र चात्यन्ताभावनिरूपणे सामान्यतोऽवगतस्य विशेषतः समारोपितज्ञानविषयस्य प्रतियोगित्वदर्शनात् । विशेषतस्तु निश्चयापेक्षया अत्यन्ताभावनिरूपणविरोधित्वात् । शशे विषाणं तदीयमन्यदीयं वा नास्तीति दूषणस्य सुवचत्वात् । प्रागभावस्यासाध्यत्वेऽपि विनाशहेतुसन्निधौ विनाशोपलम्भा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परीहारार्थमपि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिदर्शनात् । सम्भावनाहेतुमाह असतीति । । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभावनिरूपणमाधिकृत्याह सर्वत्र चेति । विशेषत इति । अनागतस्वात्मवृत्तिदुःखत्वेनेत्यर्थः । तदीयमिति । तदीयस्य प्रमितत्वान्न निषेधोऽन्यदीयस्य चाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः। कारणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वमतो दुःखप्रागभाव एव मुक्तिरित्याह प्रागभावस्येति । दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्राग-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रनिश्चये सम्भावनोपनीतदुःखस्यैव परिहारस्तथात्रापीत्यर्थः । विशेषतस्त्विति । अनागततदात्मवृत्तिदुःखत्वेनेत्यर्थः । तदीयमिति । तदीयस्य बाधितत्वान्न निषेधः, अन्यदीयस्य चाप्रसक्तत्वादित्यर्थः । प्रागभावस्य मुक्तित्वं व्युत्पादयति प्रागभावस्येति । प्रागभावस्यानादित्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्मविघटनद्वारा प्रागभावोऽपि कृतिसाध्यः दुःखकारण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बाधितत्वादिति । ननु प्रसक्तिरारोपः, स चान्यदीयस्यैव न तृतीयस्य तस्यारोपासम्भवासम्भवाच्च, प्रकृते च स्वपरवृत्तेर्दुःखमात्रस्याप्रामाणिकत्वान्न सम्भावनोपनीतत्वम्, स्वीयस्य चात्यन्ताभावस्य विरोधः परकीयस्य चात्यन्ताभावः स्वतः सिद्ध इति चेत् । सत्यम् । प्रथमकल्प एव निर्भरत्वम् । प्रागभावोऽपि कृतिसाध्य इति । यद्यपि प्रागभावसत्वे दुःखोत्पत्तिरावश्यकी, तदसत्वे च कस्य साध्यता, अत्यन्ताभावरूपतायां च प्रतियोगिकारणविनाशद्वाराप्यसाध्यत्वम्, तथाप्यत्यन्ताभावप्रागभावयोर्नाजानिको भेदः, किन्तु फलानुपधानोपधा-

त्। अविनाशित्वसमीहया नाशकहेतुनिवृत्तये प्रवर्तन्ते, यथा प्रायश्चित्तविधौ दुःखाभावनाशकदुरितसम्पत्तौ दुरितनिवृत्तये।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

भावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीति घटादिसाध्यवत्तस्यापि साध्यत्वादित्यर्थः। यथा प्रायश्चित्तेति। दुःखहेतुदुरितध्वंसद्वारा दुःखप्रागभावस्यैव साध्यत्वात्, तथाच तत्रापि प्रागभावपरिपालनं पुरुषार्थं मोक्षेपि तथैवेति भावः। अत एव प्रायश्चित्तस्थले तन्नाश्यदुरितजन्यदुःखप्रागभावसत्त्वे तेन दुःखमवश्यं जननीयम्, तदसत्त्वे च प्रायश्चित्तेन दुरितनाशस्याप्यानर्थक्यमित्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलमित्यपास्तम्। शंकितानिष्टपरिहारार्थं लौकिकपरीक्षकप्रवृत्तिदर्शनात्। किंच महापातके सति कर्मान्तरे ममानधिकार इत्यधिकारसम्पादनार्थं महापातकिनः प्रवृत्तिः, सति च पापे यागदानादिना जनितमपि सुकृतं तावन्न फलजनकं यावन्न तत्पापभोग इति तदर्थं पापान्तरनाशाय प्रायश्चित्तमिति न प्रागभावसदसत्त्वविकल्पावस

न्यायलीलावतीप्रकाशः

समवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकयोः सत्त्वात्, घटेऽपि कृतौ सत्यामग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तेन विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वं, नतु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वं गौरवादित्यर्थः। यथा प्रायश्चित्तेति। यथा प्रायश्चित्ते दुःखं मे माभूदित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते दुःखानुत्पादः पुरुषार्थः प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेनेत्यर्थः। ननु प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात्, नास्ति चेत्तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादः। न च तथापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात् पापं न दुःखसाधनमिति न तन्नाशार्थं प्रवर्तेतेति वाच्यम्। प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसाधनजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात्।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नाभ्यामिति कारणविनाशेनैवाविनाशित्वं पर्यवस्यतीति न साध्य

अभावस्य नित्यत्वे स्वत एव नाशकनिवृत्तिराकाशादिवत् । अनित्यत्वे त्वशक्यतेति चेत् । न(१) । गगनस्य स्वरसतो (२)नाशविरोधात् । दुःखाभावस्य तु नाशकोपलब्धौ स्वभावविरोधाभावात् कारणनिवृत्तिमुखलभ्यत्वात् । घटाभावस्य नित्यत्वे घटहेतुतोऽप्यशक्या घटोत्पत्तिः । अनित्यत्वे तु घटहेतुं विनैव भविष्य-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रः । यत्तु पापान्तरमासाद्य जनयतीति पक्षः, समदूष्य एव निरस्तः । प्रागभावे नित्यानित्यविकल्पोक्तं दोषं परिहरति अभावस्येति । स्वरसत इति । यथा प्रागभावे द्वैराश्यं कश्चिन्नाश्यः कश्चित्सहकारिविघटनद्वारा पालनीयो निरयः पर्यवसन्नोऽपि तथा गगन इत्यर्थः । अन्यथा जगत्यभिरीहतेत्याह घटेति । भविष्यतीति । घट इति शेषः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मैवम् । तत्र दुःखप्रागभावस्य सत्त्वेऽपि तस्य दुःखानुत्पादतया पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न निःफलं प्रायश्चित्तं, तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति शिष्यत एव, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलं, दुःखानुत्पादेन तस्य फलवत्त्वात् । अभावस्येति । दुःखाभावस्येत्यर्थः । भविष्यतीति । अत्र घटोत्पत्तिरित्यनुषज्यते । सैव प्रागभावनिवृत्तिरित्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नाविरोधः । न चैवं तयोरभेदे वार्यो रूपं भविष्यतीति प्रत्ययापत्तिः, फलोपहितेनैव तथा प्रतीतेरिति दिक् । किन्तु पापान्तरमासाद्येति । न च कृतप्रायश्चित्तस्य तज्जन्मनि वाराणसीमृतस्य कथं पापान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम् । तत्र प्रागभावो नास्त्येव अधर्मध्वंसेनैव फलेन प्रायश्चित्तस्य सफलत्वात्, प्रागभावसत्त्वेऽधर्मध्वंसद्वारा प्रागभावोऽपि साध्यस्तदसत्त्वे चाधर्मध्वंसमात्रमिति सफलत्वस्योभयत्र सत्त्वात् । न च मुख्यत उद्देश्यफलेनैव सफलत्वनियमः साङ्गकर्मण इति वाच्यम् । कीर्तनादिना धर्मनाशस्थले व्यभिचारात् । तद्धर्मनाशस्य च प्रतियोगिजनकजातीयनाशत्वेन सोपाधीच्छाविषयत्व

---

(१) नेति नास्ति प्रा० पुस्तके । (२) गगनवत्स्वरसत इति कण्ठाभरणगृहीतः पाठो बोध्यः ।

तीति पूर्वपक्षतुल्यतापत्तेश्च । इयमेव हि प्रागभावानुवृत्तिरिति प्रावादुकप्रवादः। न चास्य समायव्ययफलत्वेनापुरुषार्थत्वं, दुःखस्य प्राचुर्यात्सुखस्याल्पत्वात्। आनन्त्यात्सुखदुःखयोरिदमनुपपन्नमिति चेत् । न । दिनमासवर्षावच्छेदेन दुःखप्राचुर्यनिश्चयेऽन्यत्रापि तदनुमानात् । तदनाकलितसङ्ख्यात्वमेतयोरानन्त्यं, न तु न्यूनातिरेकभावाभावः, अन्यथा सुकृतदुष्कृतयोरानन्त्ये विशेषाभावादपूर्वकर्माननुष्ठानप्रसङ्गे वैदिकविधिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः। जी-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इयमेवेति । दुःखसाधननिवृत्तिमुखेन दुःखप्रागभावस्यैव साध्यत्वात् मीमांसकानां नैयायिकानां च प्रायश्चित्तस्थले प्रागभावानुवृत्तिरियमेवेत्यर्थः । समायव्ययफलत्वादिति(१) । दुःखसाधनशरीरादिनाशे सुखस्यापि हानादित्यर्थः । दुःखस्येति । दुःखदुर्दिनमध्ये कथं स्वसुखस्येति कामेन वीतरागाणां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । इदमिति । दुःखस्य भूयस्त्वं सुखस्य चाल्पत्वमित्यर्थः । दिनमासेति । क्वचिन्मासे दुःखप्रवाहस्य भूयस्त्वं सुखस्य चाल्पत्वमनुभवसिद्धमन्यत्रापि तदनुसारेणानुमेयमित्यर्थः। राजादीनां सुखित्वेऽपि गर्भवासादिदुःखप्राचुर्यात् ब्रह्मादीनान्तु सुखलेशोपि नास्तीति । तर्हि द्वयोरानन्त्यप्रवादः किन्निबन्धन इत्यत आह तदनाकलितेति । अन्यथेति । यद्युभयोस्तुल्यवदानंत्यम, तदा तद्बीजसुकृतदुःकृतयोरप्यानन्त्यमेवेति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

र्थः। दिनमासेति । यद्यप्येतन्नैकपुरुषापेक्षया राजादौ स्वर्गिणि च वैपरीत्यदर्शनात् सामान्यतः भूयस्त्वं निरूपयितुमशक्यम् , तथापि धर्माधर्मोभयावरुद्धशरीरे दुःखानि भूयांसि न सुखानीति, राजादावपि गर्भवासादिभूयोदुःखदर्शनात् । एवंसति सुखदुःखयोरानन्त्यव्यवहारं समर्थयति तदनाकलितेति । विधिनिषेधेति। विहिते कर्मणि प्रवृत्तस्य सुकृतवद्दुःकृतस्यावश्यंभावात्, अन्यथाऽन्यूनानातिरिक्तरूपानन्त्यानुपप-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सम्भवादिति दिक् । गर्भवासादीति । 'गर्भवासस्थलेऽधिक' इति स्मृते-

(१) एतन्मतेनात्र मूले पंचम्यन्त एव पाठो बोध्यः ।

वनिर्वाणदशायां वा योगजधर्मेणाहितस्यैनैहिका(१)मुष्मिकसक-
लसुखोत्कृष्टयावदिच्छोपभोग्यसुखप्रवाहोत्पत्तौ(२) सुखार्थ भोगस-
मीहानिरासे योगजादृष्टविनाशात् परमनिर्वाणस्य सकलदुःखाभा-
वस्योत्पत्तौ समायव्ययफलत्वाभावात् । एवं च न प्रावादुकप्रवा-
दावकाशः, जीवन्मुक्तिसहितायाः परममुक्तेः पुरुषार्थत्वात् । न
च जीवतः सुखोपभोगोऽनुपपन्नो, ज्ञानेनैव कर्मणां क्षयादिति
वाच्यम् । अकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां देहारम्भककर्मवद्भोगैक-
नाश्यत्वानियमात् । न चानन्त्यात्कर्मणां भोगक्षयानुपपत्तिः, यो-
गर्द्धिसामर्थ्येनानन्ततदुपभोगजनककायनिर्माणोपपत्तेः । न च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

धार्मिको विहिते न प्रवर्तेत न वा निषिद्धान्निवर्तेत फलस्य सुखस्य दुःखस्य चाविशेषादित्यर्थः । ननु--

दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।
नहि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥

किञ्च—

अशक्यानि दुरन्तानि समवायफलानि च ।
असत्यानि च कर्माणि नारभेत विचक्षणः ॥

किञ्च--

वरं वृन्दावने रम्ये शृगालोऽपि भवाम्यहम् ।
न तु वैशेषिकीं मुक्तिं चेतनो गन्तुमर्हति ॥

इति प्रावादुकप्रवादाः सन्ति तत्किं दुःखाभावो मुक्तिरित्यत आह न च जीवत इति । न च विषमेति । विषमविपाकसमयत्वं यदि या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्तेरिति विधिवैयर्थ्यम् । एवं निषिद्धेऽपि कर्मणि दुःकृतवत्सुकृतस्या-वश्यम्भावात्, अन्यथोक्तरूपानन्त्यानुपपत्तेरिति निषेधवैयर्थ्यमित्य-र्थः । प्रावादुकेति । वरं वृन्दावने रम्य इत्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानादवत्त-फलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिवन्नश्यन्ति 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'त्यनन्यथासिद्धशब्दबलादिति न जीवन्मुक्तिरित्यत

(१) योगजादृष्टसामर्थ्येनैहिकेति प्रा० पु० पाठः । (२) पपत्तौ० प्रा० पु० पाठः ।

विषमविपाकसमयतया कर्मणां युगपदुपभोगविरोधः, तदनुकूलसहकारिसाकल्यस्यैकदोत्पादनादेव समानविपाकसमयतोपपत्तेः। भवति चात्र स्मृतिः "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इति, श्रुतिश्च "तावदेवास्य चिरम्" इति। न चात्र "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि" इति श्रुतिस्मृतिविरोधः, भस्मसात्करणेन विनश्वरतायाः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वसन्ताद्यवच्छेदेन भोग्यत्वं काश्मीरकार्नाटावच्छेदेन वा भोग्यत्वं षष्टिवर्षाद्यवच्छेदेन वा भोग्यत्वं सर्वं योगर्द्धिप्रभावादेवोत्पन्नम्, तदुक्तं—'नहि योगर्धिप्रभावादृतेऽगस्त्यः समुद्रं पिबति, स इव दण्डकारण्यं व्रजतीति'। समयावच्छेदेऽपि तावतीनां सुखवृत्तीनां फलत्वं ताश्च कायव्यूहादेव संभवन्तीति भावः। तावदेवास्येति। अस्य—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

आह—न च जीवत इति। न च विषमेति। विषमाविपाकसमयत्वं यदि शरद्वसन्तादिसाहित्यं, यदि वा बाल्ययौवनादिसाहित्यं, तदोभयमपि योगर्द्धिप्रभावादेवोपपन्नम्, अथ षष्टिवर्षादिभोग्यत्वं, तत्रापि तावद्भोग्यत्वमतन्त्रं, किन्तु तावत्यः सुखव्यक्तयस्तदैवोपभोक्ष्यन्ते इत्युक्तमिति भावः। ननु 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यत्र प्रायश्चित्तस्मृतेः सङ्कोचस्याऽऽवश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाश्यकर्मपरत्वं लाघवात्, नतु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात्, पापपुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वात्, किञ्च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परात्मनी'ति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत आह—न चात्रेति। भस्मसात्करणेनेति। कर्मणां भस्मीभावस्य बोधितत्वात् भस्मसात्पदस्य लाक्षणिकतया यथा वह्निः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात्कर्मक्षय इत्यर्थः। ज्ञानस्य नाशकत्वं भोगद्वारापि सम्भवतीत्यबाधे सम्भवति न बाधकल्पनम्, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्तविधिना बाध इति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विति भावः। ज्ञानस्य नाशकत्वं भोगद्वारापीति। 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म, ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इत्युभयोरपि प्रामाण्यार्थं प्रारब्धव्यापारकर्माप्रारब्धव्यापारकर्मपरमुभयत्र यथासंख्यं कर्मपदमिति वयम्।

उपलक्षितत्वात्(१), तस्य तत्फलसम्पादकदेहव्यूहेनाप्युपपत्तेः । स्वर्गवत् श्रुतिसिद्धे चापवर्गेऽनुमानमप्युच्यते । आत्मा कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणो विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वात्

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

उत्पन्नज्ञानस्य मुमुक्षोस्तावदेव चिरं विलम्बः यावन्न विमोक्षे कर्मनाशैरथ सम्पद्यते कैवल्येनेति । उपलक्षणादिति । तन्मतेऽपि भस्मसात्करणमुपलक्षणमेव, किंच 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यते कर्मबन्धनम् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥' इति श्रुतिविरोधात्, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति' स्मृतेरपि अवश्यमन्यपरेति भावः । आत्मा कदाचिदिति । चैत्रात्मा स्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावः । आत्मा कदाचिदिति । ननु चाशेषविशेषगुणध्वंसस्य क्रमेण तत्र सत्त्वात्सिद्धसाधनम्, एककालीनेति विशेषणे दृष्टान्तासिद्धिः आकाशेऽप्युत्पत्स्यमानविशेषगुणध्वंसस्याभावात् । मैवम् । देवदत्तात्मा स्ववृत्तिविशेषगुणासमानकालोत्पत्तिकस्ववृत्तिविशेषगुणध्वंसवान्

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एककालीनेति विशेषण इति । ध्वंसस्येति शेषः । आकाशवदिति मूले महाप्रलयपदेन कार्यद्रव्यानाधिकरणकाल एवोक्तोऽन्यस्यानभ्युपगमादित्यभिसन्धानेनेदम् । देवदत्तात्मेति । आत्ममात्रपक्षत्वे ईश्वरेऽसतोः(?) बाधासिद्धीति देवदत्तपदम् । सिद्धसाधनवारणाय उत्पत्तिकेत्यन्तम् । तत्रापि ईश्वरविशेषगुणसमानकालतया बाध इति स्ववृत्तिपदम् । विशेषपदत्यागे आत्मैकत्वादिकमादाय बाध इति तत्पदम् । विशेषपदार्थमादायोक्तबाधादाह गुणेति । तादृशगुणासमानकालेति कृते दृष्टान्तासिद्धिः, प्रलयकालेऽपि भाविसृष्टिकालीनशब्दसमानकालध्वंसवत्त्वादाकाशस्येत्युत्पत्तिगर्भो हेतुः । न च ब्रह्माण्डान्तरीयशब्दमादाय दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । एकदैव सर्वब्रह्माण्डप्रलय इति मतेनोक्तत्वात् । चरमस्ववृत्तिपदं मुक्तिस्वरूपलाभाय । एवं विशेषपदमपि । अभावगर्भतां परित्यज्य ध्वंसपर्यन्त-

(१) उपलक्षणात्-शंकरमिश्रधृतः पाठः ।

(२) साध्यहेत्वोरसत्वात् इतिपाठोऽत्र सम्भावितः ।

महाप्रलयावस्थायामाकाशवत् । न च क्रमेण सर्वमुक्तिः । केषाञ्चिदात्मनां संसारैकस्वभावत्वात् । न चैवं सति तत्वशङ्कायां(१) सर्वेषां मोक्षाननुष्ठानप्रसङ्गः, शमदमभोगानभिष्वङ्गादिचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन संदेहनिवृत्तेः । इति मुक्तिः ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वृत्तिविशेषगुणासमानकालोत्पत्तिकस्ववृत्तिविशेषगुणध्वंसवान् विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणत्वात् गगनवत् । तेनैककालीनेति विशेषणे दृष्टान्तासिद्धिः क्रमविवक्षायां च इदानीमपि सिद्धसाधनादिति द्वयमपास्तम् । महाप्रलयेति सम्प्रदायमते दृष्टान्तता । तत्वशंकयेति । यद्यहमेवोखवात्मा स्यामिति शङ्कयेत्यर्थः ॥ इति मुक्तिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वात् आकाशादिवदिति विवक्षितत्वात् । "आत्मा वा अरे श्रोतव्य"इत्याद्युपक्रम्य, "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति" श्रुतिरत्र मानम् । ननु यद्यहमेवोखरात्मा स्यामिति शङ्कया न मोक्षार्थी कश्चिद्ब्रह्मचर्यादिदुःखमनुभवेदित्यत आह— न चैवमिति । न च शमदमादिकार्येऽपि प्रत्यात्मत्वेनैव स्वरूपयोग्यतेति वाच्यम् । आत्मत्वं न विमुक्तात्ममात्रवृत्ति जातित्वात् घटत्वादिव-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धावनमपि तदर्थमेव । परवृत्तिगुणध्वंसस्य सामान्यगुणध्वंसस्यात्यन्ताभावस्य चामुक्तित्वात् विभुत्वे सतीति। स्वनाशनाश्यरूपादिमति ईश्वरे कालादौ व्यभिचार इति विशेषणानि । न चैतन्मते स्वरूपयोग्यात्मनि व्यभिचारः, तदन्यत्वेनापि विशेषणात् । न च वर्तमानाप्य चिरमनुभूयत इति मते बाधः, चरमभोगध्वंसमादायैव साध्यसत्त्वात् । यदि च मुक्तेः स्वरूपलाभाय विशेषपरं दुखपरम्, तदा तदन्यत्वेनाप्याद्यविशेषगुणाविशेषणम्। तदनभ्युगन्तृमतेनैवेदमित्यपि वदन्ति । आकाशादीति दृष्टान्ते क्वचित्पाठः । तत्रादिपदं व्यतिरेकदृष्टान्तसंग्रहायेति ध्येयम् । आत्मत्वमिति । नन्वीश्वरात्मवृत्तित्वेनार्थान्तरं तस्य दुःखध्वंसाभावेनाविमुक्तत्वादिति चेत्। अत्र संसार्यात्मत्वमेव पक्षः, सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया तज्जातिसिद्धेरिति केचित् । तद-

(१) शंकया—प्रा० पु० पाठः ।

न्यायः परार्थानुमानम् । स च प्रतिज्ञादिपञ्चावयवात्मा ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स चेति । मोक्षसाधनार्थमुपन्यस्तो न्यायो बुद्धिस्थतया तच्छब्देन परामृष्यते । प्रतिज्ञादीति । 'प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा'

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिति(१) बाधकात् । न चाप्रयोजकत्वं, स्वरूपयोग्यतावच्छेकजातेः सहकार्ययोगव्यक्तिवृत्तित्वनियमात् , गन्धस्य स्वरूपयोग्यतावच्छेदकपृथिवीत्वे व्यभिचारः नानाजातीयगन्धवदवयवारब्धेऽवयविनि गुणविरोधेन गन्धानुत्पादात् ॥

स चेति । न्यायपरामर्शः, पूर्वं न्यायस्यानभिधानेऽपि मोक्षे न्यायस्य प्रमाणत्वेनाभिधानात् तस्य बुद्धिस्थत्वात् । अनुमितिचरमकार-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

युक्तम् । नित्यस्यापि स्वरूपयोग्यस्य फलानुपहितत्वमिति स्वयमेवाभिधानेन सुखसमवायिकारणताया ईश्वरसाधारणत्वेनैवावच्छेदात् , तस्मात् यथाश्रुत एव पक्षः । समानकालीनदुःखासमानाधिकरणतावच्छेदकतया दुःखाभावत्वमेवात्र मुक्तत्वं, तच्च ध्वंसमादाय संसार्यात्मनि, अत्यन्ताभावमादायेश्वरे इति न तेनार्थान्तरमिति रहस्यम् । मुक्तात्मत्ववदिति व्यतिरेके दृष्टान्तः । घटत्वादिवदिति क्वचित्पाठः । स तु सुगम एव । स्वरूपयोग्यतेति । न च जन्यगुणस्वरूपयोग्यतावच्छेदकद्रव्यत्वे रूपोपलब्धियोग्यतावच्छेदकचक्षुष्ट्वे च व्यभिचार इति वाच्यम् । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वेन जातेर्विशेषणात् । प्रत्यक्षत्वमपि विशेषणमतो न सुखोपलब्धियोग्यतावच्छेदकमनस्त्वे व्यभिचारः । यद्यपि नियमविरुद्धो नियमः, तथापि तन्नियमानभ्युपगमेनायमुक्तः । न चाप्रयोजकत्वम् , निरुपधिसहचारदर्शनस्य विपक्षबाधकत्वात् । गुणविरोधेनेति । न च चित्ररूपवत् चित्रगन्धस्यापि स्वीकारादिदमयुक्तम् , अवयविनि प्रत्यक्षत्वानुपपत्त्या चित्ररूपकल्पनाच्चित्रगन्धे च मानाभावादिति दिक् ॥

पूर्वमिति । एतच्च स चेति पूर्वं यदि न्यायः परार्थानुमानमिति न पाठस्तदा बोध्यम् । अनुमितीति । उपनयान्तचतुरवयवेऽतिव्या

(१) अत्र विवृतकारमतेन—मुक्तात्मत्ववदित्यपि पाठो बोध्यः ।

न च प्रतिज्ञादीनामसाधनाङ्गत्वम् , अत्यन्तबुभुत्सितसाध्यप्र-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति पारमर्शसूत्रात् प्रतिज्ञादीनामित्यादिपदेन यावत्स्ववयवेषु प- रविप्रतिप्रात्तिस्तेषां संग्रहः। अत्यन्तेति। प्रथमं साध्यनिर्देश एवापेक्षि- तः। न च विप्रतिपत्तित एव तदुपस्थितिः, तस्याः समयबन्धेनान्तरि- तत्वात्। तर्हि सैव पुनरावर्तनीयेति चेत्, तर्हि सैव प्रतिज्ञा प्रतिज्ञया साध्यस्वरूपोपस्थितौ साधनस्वरूपाकांक्षायां हेतुस्वरूपोपस्थापकहे- त्ववयवः। स च व्याप्तो गमक इति व्याप्तिजिज्ञासायामुदाहरणम्। ततश्च व्याप्तोऽसौ पक्षधर्मो न वेत्याकांक्षायामुपनयः। ततो व्याप्तः प- क्षधर्मश्चायं बाधितस्तुल्यबलप्रतिरुद्धो वा भवेदित्युभयाशङ्कानिवा- रणार्थं निगमनम्, सिद्धवदुपसंहारस्य विपरीतशंकाविलयनेन प्रयो- जकत्वात्। ततः पंचभिरवावयवैः स्वस्वलिङ्गविशिष्टप्रतिपादन- कृतः सम्भूय समस्तरूपोपपन्नतया लिङ्गप्रतिपादनम्। स च न लिङ्गपरामर्शः। अत्राऽतरा पक्षसत्त्वं सपक्षसत्त्वं विपक्षासत्त्वबाधि- ताऽसत्प्रतिपक्षितत्वानि अयं मनसा परिच्छिनत्ति वादिवचनेऽना- श्वासादेतदेव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानमुच्यत इत्यर्थः। तत्रानुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

णतृतीयलिङ्गपरामर्षप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यं न्यायः। प्रति- ज्ञादिपञ्चकैरेकवाक्यतया स्वस्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते, तेन च वि- शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुत्थाप्यते, तेन चरमपरामर्षो जन्यत इति स्थितेः। आदिपदेन हेत्वादिचतुष्टयपरिग्रहः। ननु यावती सा- मग्री स्वार्थानुमाने क्लृप्ता तावत्या एव परं प्रतिपादयितुमुचितत्वा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्तिवारणाय चरमेति। लिङ्गपदं सम्पातायाम्। जनकेत्युक्ते बाध इति प्रयोजकेति। योग्यताज्ञानजनककण्टकोद्धारवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय शाब्दपदम्। शाब्दज्ञानत्वेन यस्य लिङ्गपरामर्षस्य प्रयोजकतेत्यर्थः। प्रकृते च योग्यताज्ञानत्वेन जनकत्वात्। वाक्यपदं तु अवयवेऽति- व्याप्तिवारणाय। वाक्यान्तराघटकपदसमुदायश्च तदर्थ इति दिक्। मानान्तरं उत्थाप्यते जन्यते, मध्यस्थनियोगस्य साध्योपलक्षित-

६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीमद्भगवत्शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नामकव्याख्या श्रीनारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । [वेदान्त वि० ८] रु० ४—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मबह्वीभूतयति कर्मनिरूपणात्मकः महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । [कर्मकाण्ड वि० ६] रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । [सांख्य वि० १] रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । [कोश वि० २] रु० २—०

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम् । सजिल्द ग्लेज कागज । सम्पूर्णम् । [काव्य वि० ९] रु० ३—०

६९ ,, ,, [संपूर्णम्] रफ मोटा कागज ० २—४

७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । [न्याय वि० ९] रु० ०—८

७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तो प्रथमोभागः (वेदान्तविभागे ९) रु० २—८

७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् । द्वितीयोभागः । (वेदान्त वि० ९) रु० २—८

७२-१—सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणिताध्यायः वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीदमदत्तापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । [ज्यो० वि० ४] रु० ३—०

७२-२—सिद्धान्तशिरोमणिः । ,, ,, ,,
गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीदमदत्तापूदेवशास्त्र कृत टिप्पणी सहितः । [ज्यो० वि० ४] रु० २—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्मणा सम्पादितम् । पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः । साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि०११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ०—०

काशी संस्कृत सीरिज़—ग्रन्थमाला।

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी। पं० श्रीरमानाथजीलिकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्। पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च। [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७६ रसाध्यायः। टीकया संवलितः। [आयुर्वेदशास्त्र वि० ३] रु० ०—१०

८० पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्। न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम्। प्रथमो भागः। (व्या० वि १०) रु०१—८

८१ गणितकौमुदी। (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम्। [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दःकौमुदी। (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दःसंग्रहपुस्तकम्। [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम्। महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम्। तत्र (१) भोजवृत्तिः, (२) भावागणेशवृत्तिः, (३) नागोजीभट्टवृत्तिः, (४) मणिप्रभा, (५) योगचन्द्रिका, (६) योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम्। [योग० विभागे१] रु० २—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम्। म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा पं० ब्रह्मशङ्करमिश्रकृतपरीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्यया सहितः। १ से ४ सर्गः मू० १—४—० । १ से ५ सर्गः रु० १—८—० तथा ६ से १० सर्गः १—८

८५ योगदर्शनम्। पण्डित बलदेवमिश्रकृतया सटिप्पण्यायोगप्रदीपिकाख्य विवृत्या समन्वितम्। (योग विभागे २) रु० १—०

८६ काव्यमीमांसा। राजशेखरविरचिता। साहित्याचार्य पण्डित श्रीनारायणशास्त्रीखिस्तेकृत काव्यमीमांसा-चन्द्रिका टीका सहिता। प्रथमाध्यायमारभ्य पञ्चमाध्यायपर्यन्ता प्रथमो भागः। (काव्य विभागे १३) रु० ०—८

८७ नागानन्दनाटकम्। श्रीहर्षदेवप्रणीतम्। काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्येति पदवी विभूषितेन पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम्। (नाटक विभागे १) रु० १—४

८८ मेघदूतकाव्यम्। महाकवि श्री कालीदासविरचितम्। मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि खिस्तेकृत भावप्रबोधिनी व्याख्या टिप्पण्या च सहितम्। (काव्य वि० १४) रु० ०—८

८९ जागदीशीव्यधिकरणम्। न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तमिश्र विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम्। (न्यायविभागे १२) रु० २—०

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः। श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता। (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका। पण्डित श्रीरामाश्रमप्रणीता। श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता। पं० श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा-निर्मितया चक्रधराख्य टिप्पण्या च संवलिता उत्तरार्द्ध। (व्या० वि० ११) रु० २—८

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य पण्डित श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम्। (पुराणेतिहास वि०१) रु० ५—०